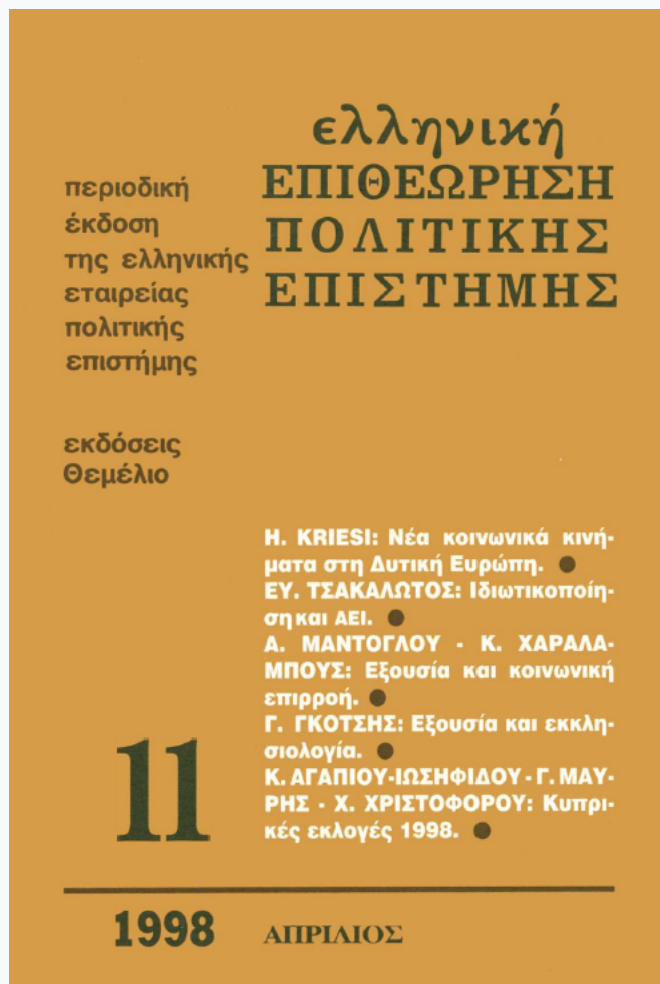

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 11 (1998)

Πολιτική εξουσία και κοινωνική επιρροή

Αννα Μαντόγλου, Κυριάκος Χαραλάμπους

doi: [10.12681/hpsa.15114](https://doi.org/10.12681/hpsa.15114)

Copyright © 2017, Άννα Μαντόγλου, Κυριάκος Χαραλάμπους

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μαντόγλου Α., & Χαραλάμπους Κ. (2017). Πολιτική εξουσία και κοινωνική επιρροή. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 11, 54–98. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15114>

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΡΡΟΗ

Στο άρθρο αυτό προσπαθήσαμε να δείξουμε ότι η κοινωνική ψυχολογία και πιο συγκεκριμένα η κοινωνική ψυχολογία των ενεργών μειονοτήτων, η οποία αναπτύχθηκε μέσα από την πειραματική μέθοδο στα πλαίσια του εργαστηρίου, μπορεί να μας βοηθήσει να προσεγγίσουμε πολύπλοκα φαινόμενα κοινωνικού μετασχηματισμού. Για την ενδυνάμωση αυτής της πρότασης παρουσιάσαμε έξι εφαρμογές της θεωρίας των διαδικασιών κοινωνικής επιρροής στην κοινωνική πραγματικότητα, συμπεριλαμβανομένης και της πολιτικής διάστασης (ο Σολζενίτσιν ως ενεργός μειονότητα, Το κίνημα των γυναικών της Ιταλίας, Το χάρισμα και η ανάδυση, Η σχέση Έλληνοκυπρίων-Τουρκοκυπρίων, Η εξέγερση του Πολυτεχνείου, Το Συνεταιριστικό «Κίνημα»). Στο άρθρο δεν περιοριστήκαμε στην απλή παρουσίαση των πιο πάνω μελετών. Επικεντρώσαμε ιδιαίτερα την προσοχή μας στη σχέση της θεωρίας των διαδικασιών κοινωνικής επιρροής με το μαρξισμό.

Σκοπός μας σ' αυτή τη βιβλιογραφική έρευνα είναι να δείξουμε ότι η θεωρία των διαδικασιών κοινωνικής επιρροής, η οποία οικοδομήθηκε μέσα από την πειραματική μέθοδο εργαστηρίου και πεδίου, μπορεί να μας βοηθήσει να μελετήσουμε πολύπλοκες πολιτικο-κοινωνικές σχέσεις και, πιο συγκεκριμένα, πολύπλοκους πολιτικο-κοινωνικούς μετασχηματισμούς.

Η θεωρία των διαδικασιών κοινωνικής επιρροής, η οποία οικοδομήθηκε τις τρεις τελευταίες δεκαετίες, δε χρησιμοποιείται παρά μόνο από τους ίδιους τους δημιουργούς της, οι οποίοι, εξάλλου, υπάρχουν και δρουν ως ενεργός μειονότητα στο χώρο των κοινω-

* Η Άννα Μαντόγλου είναι Λέκτορας Κοινωνικής Ψυχολογίας στο Τμήμα Ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

** Ο Κυριάκος Χαράλαμπος είναι Διδάκτορας Κοινωνιολογίας, Καθηγητής στο ΤΕΙ Μεσολογγίου.

νικών επιστημών· οι εκπρόσωποι των άλλων κοινωνικών επιστημών ή άλλων ρευμάτων, όταν δεν την αγνοούν, πράγμα που είναι ο κανόνας, την απορρίπτουν, διότι θεωρούν ότι:

- Η πειραματική μέθοδος απομονώνει ορισμένες παραμέτρους και διαδικασίες και δεν εξετάζει τα υποκείμενα ως τέτοια αλλά ως αντικείμενα, ως πειραματόζωα και γι' αυτό παραμένει δέσμια των συνθηκών που η ίδια δημιουργεί.
- Οι πειραματικές συνθήκες απομακρύνονται από την πραγματικότητα της ζωής και γι' αυτό οι παραγόμενες παρατηρήσεις και τα συμπεράσματα δεν αντέχουν να περάσουν έξω από την πόρτα του εργαστηρίου.¹

Οι βασικές έννοιες που συγκροτούν τη θεωρία των διαδικασιών κοινωνικής επιρροής ορίζονται στο εσωτερικό του κειμένου που ακολουθεί. Στο κείμενο όμως χρησιμοποιούνται και έννοιες οι οποίες δεν ορίζονται· ως τέτοιες είναι εκείνες της «επιστημονικής» και «πρακτικής» αναπαράστασης. Η έννοια της «επιστημονικής» αναπαράστασης χρησιμοποιείται σε αντικατάσταση εκείνης της επιστήμης, η οποία μεταμορφώθηκε σε στερεότυπο και ταυτίστηκε με την αλήθεια ή την αληθή συνείδηση. Όσο για την έννοια της «πρακτικής» αναπαράστασης, αυτή χρησιμοποιείται αντί της έννοιας της πρακτικής γνώσης. Και οι δύο συγκροτούν τις κοινωνικές αναπαραστάσεις.² Οι όροι «επιστημονική» και «πρακτική» δηλώνουν τη διαφορά των αναπαραστάσεων, ενώ ο όρος αναπαράσταση δείχνει την κοινότητά τους, ότι δηλαδή είναι κοινωνικές. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις αποτελούν στοιχείο της ιδεολογίας. Η τελευταία περιλαμβάνει επίσης τη συνείδηση ή ταυτότητα, τις πρακτικές...

1. Η ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ

Σκοπός της πειραματικής μεθόδου είναι να μας δείξει τον τρόπο με τον οποίο ορισμένοι παράγοντες, κάτω από καθορισμένες και σταθερές συνθήκες, επηρεάζουν τις υπό μελέτη συμπεριφορές των υποκειμένων. Η πειραματική μέθοδος μπορεί να γίνει καλύτερα

1. Βλ. Κ. Ναυρίδης, *Κλινική Κοινωνική Ψυχολογία*, Παπαζήσης, 1994, σ. 15.

2. Βλ. Α. Μαντόγλου, «Εισαγωγή», στο Σ. Παπαστάμου - Α. Μαντόγλου (επιμ.), *Σύγχρονες Έρευνες στην Κοινωνική Ψυχολογία III, Κοινωνικές Αναπαραστάσεις*, Οδυσσέας, 1995β, σ. 50-53.

κατανοητή, εάν περιγράψουμε τη διαδικασία μέσα από την οποία απορρέει:

- Ο ερευνητής εντοπίζει ένα πρόβλημα το οποίο θέλει να μελετήσει.
- Οι κλασικές κοινωνιολογικές μέθοδοι τον οδηγούν στην ανάλυση και εξήγησή του.
- Η ανάλυσή του τον οδηγεί σε ορισμένες προτάσεις, οι οποίες δίνουν λύση στο πρόβλημα και λειτουργούν ως υποθέσεις.
- Ο έλεγχος αυτών των υποθέσεων γίνεται με τη βοήθεια της πειραματικής μεθόδου.

Ένα κεντρικό στοιχείο της πειραματικής μεθόδου είναι οι προϋπάρχουσες υποθέσεις που αφορούν τα αίτια ενός φαινομένου. Για τον έλεγχο αυτών των υποθέσεων ο πειραματιστής οικοδομεί τις πειραματικές συνθήκες, που παραμένουν οι ίδιες σε όλες τις περιπτώσεις, μέσα στις οποίες χειρίζεται κάποιον πειραματικό παράγοντα και καταγράφει τον τρόπο με τον οποίο επηρεάζει τις απαντήσεις των υποκειμένων. Ο πειραματικός αυτός παράγοντας ονομάζεται ανεξάρτητη μεταβλητή και μεταβάλλεται από μια πειραματική συνθήκη σε μια άλλη. Οι απαντήσεις των υποκειμένων, οι οποίες εξαρτώνται από το χειρισμό της ανεξάρτητης μεταβλητής, αποτελούν την εξαρτημένη μεταβλητή. Ο έλεγχος των υποθέσεων έγκειται στην επιβεβαίωση της αιτιώδους σχέσεως μεταξύ της ανεξάρτητης και εξαρτημένης μεταβλητής.

Η πειραματική μέθοδος, εκτός από την οικοδόμηση πειραματικών συνθηκών, πολλές φορές προϋποθέτει επίσης τη δημιουργία μιας συνθήκης ελέγχου, η οποία μοιάζει με την πειραματική, με τη διαφορά ότι δε γίνεται κανένας πειραματικός χειρισμός των ανεξάρτητων μεταβλητών. Έτσι, συγκρίνονται οι αντιδράσεις των υποκειμένων των πειραματικών συνθηκών με αυτές της συνθήκης ελέγχου. Οι διαφορές που παρατηρούνται οφείλονται στον πειραματικό χειρισμό, διότι είναι το μόνο σημείο στο οποίο διαφέρουν οι δύο συνθήκες.

Η οργάνωση ενός πειράματος ενέχει πολλές δυσκολίες με τις οποίες βρίσκεται αντιμέτωπος ο ερευνητής. Η παρεμβολή παρασυνθηκών μεταβλητών, οι οποίες μπορεί να επηρεάσουν τα αποτελέσματα και να οδηγήσουν σε εσφαλμένα συμπεράσματα, είναι ένας κίνδυνος τον οποίο πρέπει να εντοπίσει και να εξαλείψει ο ερευνητής. Για το λόγο αυτό, η επιλογή του πειραματικού έργου, η παρουσίασή του, η συμπεριφορά του ερευνητή, ο χώρος διεξαγωγής του πειράματος (αίθουσα, θόρυβος...) πρέπει να ελέγχονται κατάλληλα

και να διατηρούνται σταθερά σε όλες τις συνθήκες. Στην κοινωνική ψυχολογία, για τη μείωση ανεπιθύμητων παραγόντων που τυχόν θα επηρεάσουν τα αποτελέσματα, χρησιμοποιούνται συχνά πειραματικοί συνεργοί. Πρόκειται για άτομα που έχουν τα ίδια ακριβώς χαρακτηριστικά με τα πειραματικά υποκείμενα, η συμπεριφορά τους όμως καθορίζεται από τον ερευνητή και τις ανάγκες του πειράματος.

Ας αναφέρουμε επίσης ότι συνήθως χρησιμοποιούνται δύο ειδών πειραματικές διαδικασίες. Η πρώτη συνίσταται στην παρατήρηση των αντιδράσεων μιας μόνο πειραματικής ομάδας, πριν και μετά την εισαγωγή της ανεξάρτητης μεταβλητής· σε αυτήν την περίπτωση μιλάμε για εξαρτημένες ομάδες. Η δεύτερη αφορά δύο διαφορετικές ομάδες υποκειμένων: την πειραματική ομάδα, στην οποία γίνεται ο χειρισμός της ανεξάρτητης μεταβλητής και την ομάδα ελέγχου, η οποία έχει τα ίδια χαρακτηριστικά με την πειραματική ομάδα· σε τούτη την περίπτωση συγκρίνονται τα αποτελέσματα των δύο συνθηκών και μιλάμε για ανεξάρτητες ομάδες.

Η πειραματική μέθοδος που περιγράψαμε εν συντομία πιο πάνω διεξάγεται σε ένα τεχνητό εργαστηριακό περιβάλλον, με όλους τους κινδύνους και τα όρια που αυτό ενέχει. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί η πειραματική έρευνα πεδίου, η οποία παρουσιάζει το πλεονέκτημα ότι διεξάγεται στο φυσικό περιβάλλον των υποκειμένων. Στηρίζεται στις ίδιες αρχές της εργαστηριακής έρευνας, με τη διαφορά ότι τα υποκείμενα δεν προσέρονται στο στενό πλαίσιο του εργαστηρίου, αλλά είναι ο ερευνητής που πηγαίνει στον τόπο εργασίας τους ή κατοικίας τους για να μεταχειρισθεί το αίτιο και να καταγράψει το αποτέλεσμα.

2. ΤΟ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟ ΚΑΙ ΓΕΝΕΤΙΚΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΤΩΝ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΙΡΡΟΗΣ

Μέσα από την πειραματική μέθοδο διαμορφώθηκε, σε μια πρώτη φάση, το «λειτουργικό» ή πλειονοτικό μοντέλο κοινωνικής επιρροής,³ σύμφωνα με το οποίο η κοινωνική επιρροή που προκαλεί την

3. Την έννοια του «λειτουργικού» μοντέλου την οφείλουμε στον S. Moscovici, με το έργο του «Psychologie des minorités actives», PUF, Παρίσι 1979. Σχετικά με έρευνες που αναφέρονται σ' αυτό το μοντέλο βλ. G. de Montmollin, *L'influence sociale. Phénomènes, facteurs et théorie*, PUF, Παρίσι 1977.

κοινωνική αλλαγή έχει χαρακτήρα μονοδρομικό και παίρνει τη μορφή «πομπός-δέκτης». Ως πομπός ορίζεται είτε η ίδια η κυρίαρχη τάξη είτε ένα άτομο ή ομάδα που κατάγεται από την κυρίαρχη τάξη είτε, ακόμα, μια συγκροτημένη πλειοψηφία. Ως δέκτης ορίζεται άρρητα το σύνολο του πληθυσμού. Η κοινωνική αλλαγή μπορεί επίσης να προκληθεί από ένα άτομο το οποίο είτε καταφέρνει να κερδίσει πιστώσεις και να αναδειχθεί ηγέτης,⁴ να ασκήσει δηλαδή την εξουσία, είτε επιτυγχάνοντας μέσα από επαίνους και κολακείες την αλλαγή της συμπεριφοράς περισσότερο δυνατών ατόμων.⁵ Η επιρροή ταυτίζεται είτε με την υπεροχή της θέσης που κατέχει ένα άτομο ή μια ομάδα στο πλέγμα εξουσίας είτε με την υπεροχή μιας συγκροτημένης πλειοψηφίας. Πιο συγκεκριμένα, η διαδικασία επιρροής εντοπίζεται στη σχέση εξάρτησης που διαμορφώνεται μεταξύ πομπού και δέκτη και στον κοινωνικό έλεγχο που ασκείται από τον πρώτο στο δεύτερο. Εντοπίζεται επίσης στην αναζήτηση από την πλευρά του δέκτη της αντικειμενικότητας (οι πολλοί, δηλαδή η πλειοψηφία, δίκιο = η πλειοψηφία) και της μείωσης της αβεβαιότητας.⁶

Το μειονοτικό ή «γενετικό» μοντέλο κοινωνικής επιρροής δημιουργήθηκε και αναπτύχθηκε σε αντίθεση με το πλειονοτικό. Οι ιδρυτές του (Moscovici, Mugny, Papastamou, Pérez, Doise κ.ά.) δεν αμφισβήτησαν τις κοινωνικές αλλαγές οι οποίες πηγάζουν από την κοινωνική επιρροή που ασκεί η εξουσία. Έδειξαν όμως, πάντα με τη χρήση της πειραματικής μεθόδου, ότι, πρώτον, αυτές οι κοινωνικές αλλαγές είναι κομφορμιστικές, εντάσσονται δηλαδή στην προοπτική της αναπαραγωγής των υφισταμένων κοινωνικών σχέσεων και, δεύτερον, ότι η σχέση πομπός-δέκτης δεν είναι μονόδρομη αλλά αμφίδρομη, αλληλεπιδραστική: ο δέκτης είναι ταυτόχρονα και πομπός και επομένως μπορεί με τη δράση του να λειτουργήσει και ως φορέας κοινωνικών αλλαγών.

Οι κοινωνικές αλλαγές οι οποίες δεν είναι κομφορμιστικές αλλά καινοτομικές, που τείνουν δηλαδή να ξεπεράσουν το υπάρχον σύστημα, αντικαθιστώντας το με κάτι άλλο, είναι το αποτέλεσμα

4. Βλ. E.P. Hollander, «Conformity status and idiosyncrasy credit», *Psychological Review*, 1958, τχ. 65, σ. 117-127.

5. Βλ. E.E. Jones, «Conformity as a tactic of ingratiation», *Science*, 1965, τχ. 149, σ. 144-150.

6. Βλ. Moscovici, *ό.π.*, σ. 21-34. Επίσης βλ. Σ. Παπαστάμου - Γκ. Μιούνν, *Μειονότητες και εξουσία*, Αλέτρι, 1983 σ. 33-36, και Σ. Παπαστάμου, *Εγχειρίδιο Κοινωνικής Ψυχολογίας*, Οδυσσέας, 1989α, σ. 253-261.

της δράσης των ενεργών μειονοτήτων. Η ενεργός μειονότητα ορίζεται σε σχέση με τους καινοτομικούς κανόνες που αντιπροτείνει στη θέση των κυρίαρχων κοινωνικών κανόνων, και μπορεί να είναι ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων που συγκροτεί μειοψηφία ή πλειοψηφία. Δεν ορίζεται δηλαδή αριθμητικά αλλά ποιοτικά. Η τάση αλλαγής του συστήματος πηγάζει μέσα από την καινοτομική πρόταση και από τα είδη συμπεριφοράς της ενεργού μειονότητας, τα οποία προκαλούν ρωγμή στο κοινωνικό πεδίο. Ως είδη συμπεριφοράς νοούνται:⁷

- Η επένδυση της μειονότητας στο περιεχόμενο της πρότασής της. Η έννοια της προσωπικής θυσίας είναι βασικό στοιχείο της επένδυσης.
- Η αυτονομία, η οποία δείχνει την ικανότητα της μειονότητας να εμφανίζεται ως ανεξάρτητη στις εκτιμήσεις και συμπεριφορές της, αλλά και ως ανιδιοτελής σε σχέση με προσωπικά ή οποιαδήποτε άλλα συμφέροντα.
- Η συγχρονική και διαχρονική σταθερότητα της μειονότητας. Η εμμονή της τελευταίας στην πρότασή της συμβολίζει τη βεβαιότητα, την ανεξαρτησία, την αυτονομία, την αντικειμενικότητα και την καθιστά κοινωνικά ορατή. Προκαλεί επίσης το μπλοκάρισμα οποιασδήποτε διαπραγμάτευσης της μειονότητας με την πλειοψηφία και της επιτρέπει να αντισταθεί στην κοινωνική συμμόρφωση. Το μπλοκάρισμα προκαλεί την κοινωνική σύγκρουση, η οποία θεωρείται ως το μοναδικό όπλο που διαθέτει η μειονότητα.
- Η ακαμψία, η οποία μπορεί να λειτουργήσει αρνητικά ή θετικά. Εάν γίνει αντιληπτή ως δογματική οδηγεί στην απόρριψη της εναλλακτικής λύσης, ενώ αν γίνει αντιληπτή ως ένδειξη μεγάλης αποφασιστικότητας καταλήγει στην αποδοχή της εναλλακτικής λύσης.
- Η πλαστικότητα και η στερεότητα. Ως τέτοια θεωρείται η διάθεση της μειονότητας να είναι δίκαιη και να διατηρεί μια σχέση αμοιβαιότητας με το στόχο κοινωνικής επιρροής.

Το γενετικό δυαδικό μοντέλο των κοινωνικών επιρροών, έτσι όπως περιγράφηκε εδώ, είναι το αποτέλεσμα πειραματικών έργων αντίληψης (χρώμα διαφανειών⁸), τα οποία συγκαλύπτουν τις σχέ-

7. Βλ. S. Moscovici, *ό.π.*, σ. 124, 125, 133, 140, 152.

8. Βλ. S. Moscovici - E. Lage - M. Naffrechoux, «La minorité consistante: son influence sur les reponses de la majorité dans une situation de perception de couleurs, Le conformisme et son biais», στο C. Faucheux - S. Moscovici (επιμ.), *Psychologie sociale*, Mouton, 1971, σ. 373-386. Βλ. επίσης S. Moscovici, *ό.π.*

σεις μεταξύ των ατόμων, τη σχέση των κοινωνικών θέσεων και τη σχέση εξουσίας (αυτό ισχύει ιδιαίτερα για το λειτουργικό μοντέλο). Η συνέπεια των αντιληπτικών και όχι κοινωνικών εκτιμήσεων είναι η αποσιώπηση της πολυπλοκότητας του κοινωνικού πεδίου. Πολύ νωρίς όμως οι δημιουργοί αυτού του μοντέλου⁹ διαπίστωσαν ότι η διαδικασία της κοινωνικής επιρροής, και πιο συγκεκριμένα της μειονοτικής επιρροής, δεν μπορεί να περιοριστεί στη μελέτη πειραμάτων που αναφέρονται σε πειραματικά έργα αντίληψης. Έτσι, οι τελευταίοι, για να αποδεσμεύσουν τις θεωρίες της κοινωνικής επιρροής από το διπολισμό, πραγματοποίησαν πειράματα πάνω σε καθημερινά προβλήματα, όπως αυτό όπου τα πειραματικά υποκείμενα οφείλουν να δώσουν τις εκτιμήσεις τους σχετικά με το πρόβλημα του ελβετικού στρατού ή ακόμα αυτό της μόλυνσης του περιβάλλοντος, τα οποία επικαλούνται κοινωνικές εκτιμήσεις. Υποχρεώθηκαν, λοιπόν, να τοποθετήσουν τα θέματα που μελετούσαν κοινωνικά και ιστορικά, πράγμα που τους οδήγησε να διασπάσουν την έννοια της πλειοψηφίας σε εξουσία και πληθυσμό. Το αποτέλεσμα υπήρξε η οικοδόμηση του παρακάτω τριαιδικού μοντέλου¹⁰ (βλ. σχήμα 1).

Οι ιδρυτές του γενετικού μοντέλου, στην προσπάθειά τους να κάνουν μια πιο εκλεπτυσμένη προσέγγιση των κοινωνικών φαινομένων, δεν περιορίστηκαν στο πέραςμα από το δυαδικό στο τριαδικό μοντέλο. Εισήγαγαν επίσης τις έννοιες: είδη διαπραγμάτευσης,¹¹ ιδεολογική μεταστροφή,¹² ψυχολογιοποίηση¹³ κ.ά. Από τη στιγμή που οι κοινωνικές οντότητες από δύο γίνονται τρεις, η ενεργός μειονότητα θα πρέπει να υιοθετήσει μια διαφοροποιημένη συμπεριφορά προς την εξουσία και τον πληθυσμό: σταθερή και ά-

9. Βλ. G. Mugny, *The power of minorities*, Academic Press, Λονδίνο 1982. Βλ. επίσης και S. Papastamou, *Stratégies d'influence minoritaire et majoritaire*, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Thèse de doctorat de 3ème cycle, 1979. Για την ελληνική βιβλιογραφία βλ. Σ. Παπαστάμου - Γκ. Μιούννυ, *ό.π.*, 1983, σ. 46-53.

10. Βλ. Σ. Παπαστάμου - Γκ. Μιούννυ, *ό.π.*, σ. 62 και Σ. Παπαστάμου, *ό.π.*, σ. 284.

11. Βλ. G. Mugny, «Negociations, image of the other and the process of minority influence», *European Journal of Social Psychology*, 1975, τχ. 5, σ. 209-228.

12. Βλ. S. Moscovici, «Toward a theory of conversion behavior», στο L. Berkowitz (επιμ.), *Advances in Experimental Social Psychology*, τόμ. 13, Academic Press, Νέα Υόρκη 1980. Βλ. επίσης S. Moscovici - G. Mugny (επιμ.), *Psychologie de la conversion. Etudes sur l'influence inconsciente*, Del Val, 1987.

13. Βλ. Σ. Παπαστάμου, *Η ψυχολογιοποίηση*, Οδυσσεάς, 1989γ.

ΣΧΗΜΑ 1

Το κοινωνικό πλαίσιο της μειονοτικής καινοτομίας

καμύπη απέναντι στην πρώτη, σταθερή και ευλύγιστη απέναντι στον δεύτερο. Η ιδεολογική μεταστροφή είναι ένα καθαρά μειονοτικό φαινόμενο και δηλώνει την υπολανθάνουσα επιρροή που ασκούν οι μειονότητες. Πρόκειται για μια ακούσια, μη συνειδητή αλλαγή, μια έμμεση και βαθιά επιρροή, την οποία τα υποκείμενα αντιλαμβάνονται αρκετά μετά την κοινωνική αλληλεπίδραση. Όσο για την ψυχολογιοποίηση, αυτή είναι μια μορφή αντίστασης στη μειονοτική επιρροή και συνίσταται στην εγκαθίδρυση μιας αντιστοιχίας μεταξύ των ιδεολογικών απόψεων που υποστηρίζει η μειονότητα και τα ιδιαίτερα ψυχολογικά χαρακτηριστικά της τελευταίας. Η εξουσία θα αποδώσει στα μέλη της μειονότητας τα χαρακτηριστικά του «κομπλεξικού» ή «αλήτη» για να τα μειώσει στα μάτια του πληθυσμού.

Να τονίσουμε τέλος ότι μια κεντρική έννοια που διέπει όλα τα φαινόμενα της μειονοτικής επιρροής είναι αυτή της κοινωνικής σύγκρουσης.¹⁴ Η σύγκρουση είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την κοινωνική αλλαγή, σε σημείο που ο Moscovici¹⁵ υποστηρίζει ότι «μόνο μια κοινωνική ψυχολογία της σύγκρουσης επιτρέπει να κατανοήσουμε την αλλαγή τόσο σε ατομικό όσο και σε ομαδικό επίπεδο».

14. Βλ. S. Moscovici, *ό.π.*, 1979, σ. 105. Βλ. επίσης J.-A. Pérez - G. Mugny (επιμ.), *Influences Sociales. La théorie de l'élaboration du conflit*, Delachaux et Niestlé, 1993. Για την ελληνική μετάφραση: *Η θεωρία της επεξεργασίας της σύγκρουσης. Διαδικασίες κοινωνικής επιρροής*, (μτφρ. Α. Μαντόγλου), Επιμέλεια Σ. Παπαστάμου, Α. Μαντόγλου, Οδυσσέας, 1996.

15. Βλ. S. Moscovici, «Préface», στο J.-A. Pérez - G. Mugny (επιμ.), *Influences Sociales. La théorie de l'élaboration du conflit*, Delachaux et Niestlé, 1993, σ. 10.

3. ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΟΥ ΤΡΙΑΔΙΚΟΥ ΜΟΝΤΕΛΟΥ

Το στρατηγικό διάβημα της επιλογής της πειραματικής μεθόδου από τους κοινωνικούς ψυχολόγους καθορίστηκε από την προσπάθεια αυστηρού ελέγχου των υποθέσεων και των μεταβλητών. Βέβαια, το «κλείσιμο» στο εργαστήριο ενέχει τον κίνδυνο δημιουργίας ενός κλειστού «θεωρητικού» συστήματος, ενός δόγματος,¹⁶ το οποίο να μην μπορεί να προσεγγίσει την πολυσύνθετη ιστορικο-κοινωνική πραγματικότητα. Η δημιουργία, όμως, ενός δόγματος είναι, πρώτον, ένας κίνδυνος που διατρέχει κάθε προσπάθεια οικοδόμησης θεωρίας, είτε μέσα είτε έξω από το εργαστήριο και, δεύτερον, όσον αφορά στην πειραματική μέθοδο, δεν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε ακριβώς την έννοια του κλεισίματος, διότι η κοινωνία είναι παρούσα στο εργαστήριο με δύο τρόπους: με τα πειραματικά δρώντα υποκείμενα, τα οποία φέρουν την κοινωνία μέσα τους (η κοινωνία «κατοικεί» τα άτομα, θα γράψει ο Moscovici¹⁷ και ο Καστοριάδης¹⁸ θα πει ότι τα άτομα είναι ενσάρκωση των θεσμών) και με τους πειραματιστές, οι οποίοι διαμορφώνουν τις υποθέσεις τους έξω από το εργαστήριο· το τελευταίο δεν είναι παρά ο χώρος όπου τις ελέγχουν.

Η συνοπτική παρουσίαση της επιστημονικής αναπαράστασης των μοντέλων κοινωνικής επιρροής που επιχειρήσαμε στις σελίδες που προηγήθηκαν και ιδιαίτερα η μετάβαση από το λειτουργικό στο δυαδικό και από αυτό στο τριαδικό γενετικό μοντέλο, μπορεί να μας δείξει τόσο ότι η θεωρία των διαδικασιών κοινωνικής επιρροής δεν έχει ολοκληρωθεί –είναι υπό δημιουργία–, όσο και την προσπάθεια των πειραματιστών ερευνητών να οικοδομήσουν ένα ανοικτό θεωρητικό σύστημα, το οποίο να εξηγεί και να ταξινομεί την πολυσύνθετη εμπειρική πραγματικότητα. Η επικέντρωση της προσοχής μας στο πρόβλημα του ανοικτού ή κλειστού θεωρητικού συστήματος δεν αποσκοπεί στη δημιουργία και την επιβολή κάποιου συμπεράσματος, αλλά στη διαμόρφωση μιας υπόθεσης, την οποία θα προσπαθήσουμε να ελέγξουμε στη συνέχεια. Ένα πρόβλημα που δημιουργείται στη θεωρία της κοινωνικής επιρροής, έτσι όπως συμπυκνώνεται στο τριαδικό μοντέλο και κατά την ε-

16. E. Morin, *Pour sortir du vingtième siècle*, Fernand Nathan, 1981, σ. 92-95.

17. Βλ. S. Moscovici, «Introduction: Le domaine de la psychologie sociale», στο S. Moscovici (επιμ.), *Psychologie Sociale*, PUF, Παρίσι 1984, σ. 12.

18. Βλ. Κ. Καστοριάδης, *Οι ομιλίες στην Ελλάδα*, Ύψιλον/βιβλία, 1990, σ. 43.

φαρμογή της στην ιστορική πραγματικότητα, είναι εκείνο του ορισμού της έννοιας του πληθυσμού και της μειονοτικής πρότασης. Βέβαια, στο πεδίο της πειραματικής μεθόδου είναι μετρήσιμες με ακρίβεια τόσο η μία έννοια όσο και η άλλη. Γνωρίζουμε, δηλαδή, ότι το δείγμα που χρησιμοποιείται κατά κανόνα συντίθεται από φοιτητές, τους οποίους προσπαθεί να επηρεάσει μια μειονότητα, αναπτύσσοντας μια επιχειρηματολογία υπέρ του στρατού¹⁹ ή καταλογίζοντας τις ευθύνες της ατμοσφαιρικής ρύπανσης στην κερδοσκοπική βιομηχανική κοινωνία.²⁰ Στην περίπτωση της εφαρμογής της θεωρίας στην ιστορικο-κοινωνική πραγματικότητα μπορούμε να προσδώσουμε ένα περιεχόμενο στη μειονοτική πρόταση, βασιζόμενοι στο πειραματικό θεωρητικό της πλαίσιο. Σύμφωνα με αυτό, βασικά στοιχεία της μειονοτικής πρότασης είναι το καινοτομικό μήνυμα και η δημιουργία σύγκρουσης με τον κοινωνικό αντίπαλο. Αυτός ο ορισμός αφήνει ανοιχτό το θεωρητικό σύστημα, γιατί κάθε φορά είναι ανάγκη να εντοπίζεται το συγκεκριμένο περιεχόμενο της πρότασης της υπό μελέτη ενεργού μειονότητας. Όσον αφορά τον πληθυσμό, η χρήση αυτής της έννοιας από τους πειραματιστές δείχνει επίσης ότι το θεωρητικό τους σύστημα είναι ανοιχτό, διότι αφήνει στον ερευνητή να ορίσει την ταυτότητά του: τάξη, φύλο, γενεά, κοινωνική κατηγορία, τμήμα τάξης, εθνική ή γλωσσική μειονότητα κ.λπ. Εξάλλου, σκοπός των πειραματιστών κοινωνικών ψυχολόγων είναι η μελέτη της κοινωνιοψυχολογικής διάστασης των κοινωνικών σχέσεων και όχι οι κοινωνικές δομές, στις οποίες ο πληθυσμός συγκροτείται σε τάξεις, σε γενεές, σε φύλα ή σε κοινωνικές κατηγορίες. Στην προσπάθειά τους, δηλαδή, να ιδιοποιηθούν γνωστικά την πιο πάνω διάσταση είναι υποχρεωμένοι να θεωρήσουν ως δεδομένα τα αποτελέσματα των άλλων κοινωνικών επιστημών. Κατά τον ίδιο τρόπο, οι πειραματιστές μελετούν την κοινωνιοψυχολογική διάσταση της σχέσης ενεργός μειονότητα-εξουσία, πληθυσμός-εξουσία, γι' αυτό και περιορίζονται στη διατύπωση της υπόθεσης ότι η τελευταία δημιουργεί και διαδίδει τους κυρίαρχους κοινωνικούς κανόνες, και θεωρούν ως δεδομένα τα αποτελέσματα της πολιτικής επιστήμης που ορίζει τις μορφές εξουσίας, δηλαδή τα πολιτικά καθεστώτα. Αφήνουν και ε-

19. Βλ. G. Mugny, *ό.π.*, 1975.

20. Βλ. S. Moscovici - G. Mugny - S. Papastamou, «“Sleeper-effect” et/ou influence minoritaire? Etude théorique et expérimentale de l'influence sociale à retardement», *Cahiers de Psychologie cognitive*, 1981, τόμ. 1, τχ. 2, σ. 199-221.

δώ ανοιχτό το πεδίο στον κάθε μελετητή που εφαρμόζει τη θεωρία της κοινωνικής επιρροής σε συγκεκριμένα ιστορικο-κοινωνικά πλαίσια, προκειμένου να αρθρώσει το αντικείμενό του με το εκάστοτε πολιτικό καθεστώς.

Ένα άλλο σημείο που θα πρέπει να τονίσουμε είναι ότι το τριαδικό μοντέλο της κοινωνικής ψυχολογίας δεν αναπαριστά μόνο τη διαδικασία της μειονοτικής επιρροής αλλά και της πλειονοτικής, αφού ως πυρήνας μελέτης δεν είναι μόνο η μειονότητα αλλά και η εξουσία. Με αυτήν την τελευταία παρατήρηση μπορούμε να διαμορφώσουμε την υπόθεση σύμφωνα με την οποία το τριαδικό μοντέλο, το οποίο συμπυκνώνει ένα θεωρητικό σύστημα, μπορεί να μας βοηθήσει να ιδιοποιηθούμε γνωστικά τις κοινωνικές σχέσεις που παράγουν είτε μειονοτικές είτε κομφορμιστικές αλλαγές. Οι μειονοτικές αλλαγές μάς ανάγουν στις έννοιες της καινοτομίας και του μετασχηματισμού του συστήματος ή, πράγμα που είναι το ίδιο, των δομών· οι κομφορμιστικές στην αναπαραγωγή του συστήματος ή των δομών. Η αναφορά στις έννοιες μετασχηματισμός και αναπαραγωγή, από τη μια, και σύστημα ή δομές, από την άλλη, μας δείχνει ότι το τριαδικό μοντέλο αρθρώνει, άρρητα όμως, τη δράση των ιστορικο-κοινωνικών αντιπάλων και των δομών.²¹ Ενσωματώνει, δηλαδή, την αρχή της κοινωνικής ψυχολογίας, σύμφωνα με την οποία μεταξύ ατόμου ή ομάδας και κοινωνίας δεν υπάρχει ρήξη αλλά σχέση συγκρουσιακή.²² Εδώ οφείλουμε να επισημάνουμε ότι οι έννοιες της καινοτομίας και του μετασχηματισμού δεν αναφέρονται μόνο στις μακρο-κοινωνικές αλλαγές, αναφέρονται επίσης και στις μικρο-κοινωνικές αλλαγές. Πιο συγκεκριμένα, οι μειονοτικές αλλαγές μπορεί να λαμβάνουν χώρα σε τοπικό επίπεδο, στο εσωτερικό ενός θεσμού (μικρο) ή σε εθνικό επίπεδο (μάκρο). Όσον αφορά σε αυτό το τελευταίο, μπορούμε να αναφέρουμε την έννοια της ανάδυσης του Moscovici,²³ η οποία σε συνδυασμό με την έννοια της ανάδυσης του Morin,²⁴ μας βοηθάει να προσεγγίσουμε τη μετάβαση από έναν βιο-ανθρωπο-κοινωνικό σχηματισμό σε έναν άλλον. Σύμφωνα με τον Moscovici, η ανάδυση, η οποία είναι ψυχική και άρα ξένη προς την οικονομία, χαρά-

21. Βλ. Κ. Χαράλαμπος, *Ελληνικό Συνεταιριστικό «Κίνημα»*, Γόρδιος, 1993.

22. Βλ. S. Moscovici, *ό.π.*, 1984, σ. 13-14.

23. Βλ. S. Moscovici, *La machine à faire des dieux*, Fayard, Παρίσι 1988, σ. 169-233.

24. Βλ. E. Morin, *La méthode. La Nature de la Nature*, Seuil, 1977, σ. 106-111.

κτηρίζεται από τη ρευστότητα των σχέσεων και κανόνων, την αναζήτηση νέας λύσης στα κοινωνικά προβλήματα και την πορεία των ανθρώπων προς ένα σκοπό με άγνωστο έδαφος. Κατά τον Morin, η ανάδυση είναι το αποτέλεσμα μιας νέας ποιότητας που εκπορεύεται από ένα νέο συνδυασμό των στοιχείων ενός συστήματος. Ανάδυση μπορεί να υπάρξει επίσης από την παρουσία ενός νέου φαινομένου, το οποίο προκαλεί αναδόμηση των στοιχείων του συστήματος, προκαλεί δηλαδή μια νέα ποιότητα.

4. ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ

α. Ο Σολζενίτσιν ως ενεργός μειονότητα

Ο πρώτος από τους πειραματιστές/ερευνητές που προσπάθησε να περάσει από το εργαστήριο σε μια ιστορικο-πολιτική πραγματικότητα είναι ο Moscovici.²⁵ Συγκεκριμένα, προσπάθησε να εφαρμόσει τα ευρήματα του δυαδικού γενετικού μοντέλου, πριν ακόμα διαμορφωθεί το τριαδικό, για να μελετήσει τη σύγκρουση του Σολζενίτσιν με το χροουστσοφικό πολιτικό καθεστώς. Αν και δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι τα εμπειρικά υλικά που χρησιμοποίησε ήταν τόσο πλούσια (μια και δεν το επέτρεπε το πολιτικό κλίμα της Σοβιετικής Ένωσης), όσο ήταν αναγκαία για την προσέγγιση της πολυσύνθετης διαδικασίας της μειονοτικής επιρροής και ιδιαίτερα της ακριβούς μέτρησης του αντίκτυπου της σύγκρουσης στον πληθυσμό, εντούτοις η προσπάθειά του έδειξε τη δυνατότητα του γενετικού μοντέλου να εξηγήσει φαινόμενα που οι άλλες κοινωνικές επιστήμες αφήνουν στο σκοτάδι.

Ο συγγραφέας προσέγγισε την έννοια της μειονοτικής σύγκρουσης σε σχέση με την έννοια της παρέκκλισης και επέλεξε δύο παραδείγματα: την ενεργό ατομική μειονότητα του Σολζενίτσιν και την παρεκκλίνουσα δράση του Τβαρντόβσκι. Η καινοτομία είναι το αποτέλεσμα της ικανότητας ενός ατόμου ή μιας ομάδας ατόμων να περάσει από την παρέκκλιση στην ενεργό μειονότητα. Στο λειτουργικό μοντέλο οποιαδήποτε απόκλιση από τις κυρίαρχες νόρμες είναι συνώνυμη με την παρέκκλιση, η οποία εμπεριέχει και το αρνητικό στοιχείο της «εγκληματικότητας, της διαστροφής, της ψυχολογικής και διανοητικής κατωτερότητας».²⁶

25. Βλ. S. Moscovici, *ό.π.*, 1979, σ. 241-267.

26. Στο ίδιο, σ. 56.

Ο Σολζενίτσιν τόλμησε, σε μια φάση φιλελευθεροποίησης του σταλινικού καθεστώτος, κατά την περίοδο του Χρουστσόφ, να μιλήσει για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, τα οποία ήταν «απαγορευμένα πράγματα» ή «ταμπού» για τους άλλους. Άνοιξε μια σύγκρουση και χωρίς να φοβηθεί τις συνέπειες αρνήθηκε το συμβιβασμό. Μίλησε στην πλειονότητα ως ίσος προς ίσο. «Τσεκούρι εναντίον τσεκουριού», θα απαντήσει ο ίδιος απευθυνόμενος σε αυτήν. Στην κυρίαρχη άποψη της τελευταίας: «σοβιετικός-άθεος-σοσιαλιστής», αντιπαρέθεσε τη δική του μειονοτική άποψη: «ρώσος-πιστός-εθνικιστής». Η πλειονότητα δεν μπόρεσε να τον αγνοήσει, διότι υπεράσπιζε την άποψή του υιοθετώντας μια σταθερή συμπεριφορά. Άνοιγε μια σύγκρουση και γινόταν επικίνδυνος γι' αυτήν.

Ο Τβαρντόβσκι, ποιητής και αρχισυντάκτης του περιοδικού *Nony Mir*, επέλεξε το συμβιβασμό. Αυτός είχε σκοπό να οδηγήσει το Κόμμα να αλλάξει σιγά σιγά τις απόψεις του απέναντι στους συγγραφείς και σε σχέση με το πρόβλημα των στρατοπέδων συγκέντρωσης. Ο τρόπος σκέψης και δράσης του παρέμειναν, παρ' όλα αυτά, μέσα στην προοπτική του Κόμματος και της σοβιετικής κοινωνίας, μέσα στους αποδεκτούς κανόνες. Η πρόταση αλλαγής που έκανε ήταν κομοφορμιστική. Η πλειοψηφία δε δέχτηκε την πρότασή του και αυτός, ενώ βρισκόταν στο «κέντρο» και στο «περιθώριο» συμμετέχοντας και ταυτόχρονα αντιτιθέμενος, «απομακρύνεται από το σύστημα και η συνέπεια αυτού είναι ότι το σύστημα θα τον απομακρύνει με τη σειρά του. Χάνει, λοιπόν, όλες τις προνομioύχες θέσεις που κατείχε μέσα στον κρατικό μηχανισμό και τελικά γίνεται παθητικός. Ο αλκοολισμός και ο καρκίνος αποτελειώνουν την κατάρπτωσή του και τον καταστρέφουν τελειωτικά».²⁷

Ο Τβαρντόβσκι, σε αντίθεση με τον Σολζενίτσιν, δεν μπόρεσε να μεταμορφωθεί από παρεκκλίνουσα σε ενεργό μειονότητα. Η διαφορά μεταξύ παρεκκλινουσών και ενεργών μειονοτήτων είναι σαφής. Οι πρώτοι διαφωνούν με τους κυρίαρχους κοινωνικούς κανόνες και τα πρότυπα συμπεριφοράς, εκφράζουν την αντίθεσή τους απέναντι σε αυτά, δεν έχουν όμως να προτείνουν κάτι άλλο: «αποδιοργανώνουν χωρίς να οργανώνουν», ενώ οι δεύτεροι διαφωνούν, από τη μια, προτείνουν όμως, από την άλλη, συγκεκριμένες αξίες, γνώμες και πεποιθήσεις, δηλαδή μια άλλη λύση: «αποδιοργανώνουν και διαμορφώνουν μια νέα τάξη πραγμάτων».

27. Στο ίδιο, σ. 261.

β. Το κίνημα των γυναικών της Ιταλίας

Η μελέτη της Mucchi Faina²⁸ μπορεί να αναπαρασταθεί στο ακόλουθο σχήμα:

ΣΧΗΜΑ 2

Σύγκρουση ανδρών - γυναικών

Το φεμινιστικό κίνημα θεωρούσε ότι η σχέση των δύο φύλων είναι ασύμμετρη και για το λόγο αυτό αποτελεί το αντικείμενο σύγκρουσής του. Η πηγή της καταπίεσης των γυναικών είναι η πατριαρχική κοινωνία. Η ενεργός μειονότητα τοποθετείται με όρους σύγκρουσης και αρνείται το διάλογο με τους θεσμούς, επειδή τους θεωρεί ως το σύμβολο και το όργανο της ανδρικής εξουσίας. Όσον αφορά την οργάνωση, το γυναικείο κίνημα εμφανίζεται ως μια αυθόρμητη και πολύμορφη σύνταξη, μέσα στην οποία το κάθε υποκείμενο εμπλέκεται προσωπικά, με άμεσο τρόπο και κάθε μορφή αντιπροσώπευσης είναι απορριπτέα.

Η Ένωση Γυναικών Ιταλίας αποτελούσε μια οργάνωση που ελεγχόταν κυριαρχικά από το Κομμουνιστικό Κόμμα Ιταλίας και περιθωριακά από το Σοσιαλιστικό Κόμμα Ιταλίας, και η οποία περιστρεφόταν γύρω από το εργατικό κίνημα. Αποδεχόταν, δηλαδή, ως βασική αντίθεση τη σχέση κεφάλαιο-εργασία. Στην πραγματικότητα, όμως, έπαιζε ένα ρόλο στηρίγματος του ΚΚΙ, το οποίο αποτελούσε την εξουσία. Η απελευθέρωση της γυναίκας «θεωρού-

28. Βλ. A. Mucchi Faina, «Mouvement social et conversion», στο S. Moscovici - G. Mugny (επιμ.), *Psychologie de la conversion*, Del Val, 1987, σ. 181-196.

νταν ως μια διαδικασία κοινωνικής και πολιτικής ωρίμανσης, στενά συνδεδεμένη με τον γενικότερο μετασχηματισμό της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, απαραίτητη προϋπόθεση του οποίου αποτελούσε η ίση μεταχείριση της γυναίκας και η ένταξή της στην εργασία έξω από το σπίτι της».²⁹

Η Mucchi Faina, βασιζόμενη στην υπόθεση ότι η μειονοτική επιρροή είναι λανθάνουσα κι όχι έκδηλη, έδειξε ότι η ιδεολογική μεταστροφή της Ένωσης Γυναικών Ιταλίας, η οποία έγινε σε τέσσερις φάσεις, άρχισε στις αρχές της δεκαετίας του 1970 και διασαφηνίστηκε πλήρως το 1982, μέσα από τη διάλυση των γραφειοκρατικών δομών και την επιβεβαίωση της αυτονομίας της σε σχέση με το ΚΚΙ.

Η πρώτη φάση (1971-1974) άρχισε με την αντιμετώπιση της ενεργού μειονότητας από την Ένωση Γυναικών με «αηδιαστική ειρωνεία» και σαρκασμούς. Ο σκοπός της απελευθέρωσης της γυναίκας παραμορφώθηκε, ψυχολογιοποιήθηκε, μεταφραζόμενος ως μια απαίτηση μεγαλύτερης σεξουαλικής ελευθερίας και, συνεπώς, ως μια ατομικιστική πρόταση μικροαστικής καταγωγής, αντίγραφο ενός αμερικανικού μοντέλου, το οποίο δεν αντανάκλα καθόλου τις απαιτήσεις των γυναικείων μαζών. Σε αυτήν τη φάση, οι σχέσεις ενεργού μειονότητας-πληθυσμού οξύνθηκαν μέσα από την περιφρόνηση της Ένωσης Γυναικών και την ακαμψία των φεμινιστριών. Παρ' όλα αυτά, από το 1974, οπότε το πιο αγωνιστικό τμήμα του κινήματος αποφασίζει να επικεντρώσει το πρόβλημα στη δωρεάν και ελεύθερη έκτρωση, η ενεργός μειονότητα αρχίζει να διευρύνεται με τη δημιουργία γυναικείων ομάδων σ' όλη την Ιταλία και τη διάδοση των καινοτομικών μηνυμάτων.

Στη δεύτερη φάση (1975-1976), η Ένωση Γυναικών, παρά το ότι κράτησε τις αποστάσεις της από την ενεργό μειονότητα, επικέντρωσε το πρόγραμμά της στο πρόβλημα της έκτρωσης και για πρώτη φορά δηλώνει επίσημα ότι είναι ευνοϊκή απέναντι στον αυτοκαθορισμό της γυναίκας. Η ιδεολογική αυτή μεταστροφή δεν έμεινε χωρίς συνέπειες για το Κομμουνιστικό και το Σοσιαλιστικό Κόμμα. Τα δύο αυτά κόμματα άρχισαν να αποδέχονται τα καινοτομικά μηνύματα. Ένα άλλο φαινόμενο που παρατηρείται στο εσωτερικό της Ένωσης Γυναικών είναι η εμφάνιση της σύγκρουσης των γενεών: οι ηλικιωμένες γυναίκες, κατ' αντίθεση με τις νέες οι

οποίες θέλουν να ανανεώσουν την οργάνωση, κατανοούν δύσκολα τα μηνύματα της ενεργού μειονότητας. «Στη διάρκεια αυτής της δεύτερης φάσης, αν και κατά λανθάνοντα τρόπο, ο φεμινισμός άσκησε την επιρροή του φέρνοντας στις γυναίκες της Ένωσης την ταρχαή της εσωτερικής συνοχής, τόσο σε ομαδικό όσο και σε ατομικό επίπεδο, πράγμα που αποτελεί το σημείο εκκίνησης της αλλαγής. Στο εξωτερικό επίπεδο, εντούτοις, η οργάνωση αργεί να εμφανίσει τους δείκτες της τροποποίησής της...».³⁰

Η τρίτη φάση (1977-1978), και ιδιαίτερα το 1977, μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτέλεσε τη θεμελιακή στροφή, το σημείο μη επιστροφής. Μετά από μια πολλοστή απόρριψη του νόμου για την έκτρωση, η Ένωση Γυναικών και με το σκοπό να συμφωνήσει ενόψει μιας νέας διαδήλωσης, συμμετείχε σε μια συγκέντρωση στην έδρα του φεμινιστικού κινήματος, στη Ρώμη. Η ατμόσφαιρα στη συγκέντρωση ήταν τεταμένη και η Ένωση κατηγορήθηκε ότι είναι το «μακρύ χέρι» του Κομμουνιστικού Κόμματος. Ο λόγος, όμως, μιας γυναίκας της Ένωσης, ο οποίος επικεντρώθηκε στην προσωπική της ιστορία και την κοινή εμπειρία των γυναικών, λειτούργησε ως καταλύτης. (Για να γίνει κατανοητό αυτό, πρέπει να τονισθεί ότι βασικό στοιχείο του φεμινιστικού κινήματος ήταν το προσωπικό στοιχείο, το οποίο εθεωρείτο ταυτόχρονα πολιτικό). Τη μεθεπόμενη, η Ένωση και το φεμινιστικό κίνημα βάδισαν μαζί, φωνάζοντας τα ίδια συνθήματα. Βέβαια, θα ήταν επικίνδυνο να αποδώσουμε σ' αυτό το μοναδικό γεγονός μια τόσο αποφασιστική στροφή στις σχέσεις αυτών των ομάδων. Πράγματι, είναι πιθανό να υπήρχε ήδη στο λανθάνον επίπεδο μια βαθιά επιθυμία, μια αναζήτηση μιας συμφωνίας, εντούτοις αυτή η παρέμβαση έδρασε σ' αυτό το πλαίσιο ως καταλύτης, δηλαδή ως ένα γεγονός που υποχρεώνει στην εκδήλωση μιας κοινωνικής αλήθειας, μιας κατάστασης κρυμμένης μέχρι εκείνη τη στιγμή, ή ανεπαρκώς γνωστής από τα άτομα.

Αν και υπήρχαν πολλές επιφυλάξεις από την πλευρά των φεμινιστριών για την αυτονομία της Ένωσης, εντούτοις άρχισαν οι διαδικασίες για την εμφάνιση των δυνατοτήτων θεμελίωσης ενός κοινού κινήματος, στη βάση ότι ανήκουν στο ίδιο φύλο. Οι δυσκολίες εντοπίζονται από την πλευρά των κομμουνιστριών, οι οποίες δεν αποδέχονται τη χαλάρωση των δομών της οργάνωσης της Ένωσης και την οικοδόμηση μιας νέας μορφής σύνταξης, η οποία να

30. Στο ίδιο, σ. 191.

είναι πράγματι αυτόνομη και να ανταποκρίνεται στις εκφρασμένες απαιτήσεις των γυναικών. Η Ένωση Γυναικών Ιταλίας συνεχίζει να έχει μια διπλή ψυχή. Αν και στο εξής, ο διάλογος, η επικοινωνία, η συνεργασία αποτελούν μια καθημερινή πρακτική των σχέσεων των φεμινιστριών και των κομμουνιστριών, υφίστανται ταυτόχρονα ζώνες άρνησης και κατηγοριοποίησης. Το σπάσιμο των εμποδίων δεν εξάλειψε εξ ολοκλήρου τις προκαταλήψεις και την κακοπιστία. Αυτό θα γίνει το 1982 (τέταρτη φάση 1979-1982), όπου εμφανίζεται και η αποδόμηση των οργάνων της Ένωσης. Κατά τη χρονιά αυτή, «διακηρύσσεται η ιδιαιτερότητα του γυναικείου αγώνα, η ανάγκη διαχωρισμού από το Κομμουνιστικό Κόμμα, η συγκρουσιακή σχέση με τους θεσμούς, ο ανταγωνισμός των φύλων, θεωρώντας ότι ο πρωταρχικός σκοπός είναι η απελευθέρωση των γυναικών. Διακηρύσσεται με καθαρούς όρους τόσο η αυτονομία σε σχέση με τα κόμματα όσο και η άρνηση οποιουδήποτε στηρίγματος από μέρους τους. Η γλώσσα, οι διακηρυγμένοι σκοποί, οι τρόποι σχέσεων γίνονται στο εξής φεμινιστικοί κατά τον πιο έκδηλο τρόπο».³¹

Σύμφωνα με τη συγγραφέα, «υπό το φως της θεωρίας των ενεργών μειονοτήτων [...], το προϋπάρχον κοινό καθεστώς (στη συγκεκριμένη περίπτωση το κοινό καθεστώς του φύλου για τις κομμουνίστριες και τις φεμινίστριες) όχι μόνο προκαλεί τη συνεργασία και μειώνει τη σύγκρουση, αλλά καθιστά επίσης δυνατή την προσαρμογή μιας ομάδας σε μια άλλη, την προσχώρηση του “πληθυσμού” στη θέση της μειονότητας, η οποία κατάφερε με την ενεργητική της παρέμβαση να κάνει αποδεκτή την άποψή της για την πραγματικότητα. Μια τέτοια στρατηγική, πράγματι, επέτρεψε στις γυναίκες της Ένωσης ν’ αγκαλιάσουν τις θέσεις του φεμινιστικού κινήματος, χωρίς ωστόσο να αισθανθούν ηττημένες».³²

γ. Το χάρισμα και η ανάδυση

Μια άλλη προσπάθεια μελέτης των ενεργών μειονοτήτων στην ιστορικο-κοινωνική πραγματικότητα γίνεται από τον Moscovici στο βιβλίο του *La machine à faire des dieux*,³³ και πιο συγκεκριμένα στα κεφάλαια όπου έχει ως επίκεντρο συζήτησης το έργο του

31. Στο ίδιο, σ. 194.

32. Στο ίδιο, σ. 195.

33. Βλ. S. Moscovici, ό.π., 1988.

Max Weber. Ο σκοπός του συγγραφέα δεν περιορίζεται μόνο στη συστηματική εφαρμογή της θεωρίας των ενεργών μειονοτήτων, έτσι όπως διαμορφώθηκε στην τριαδική της μορφή,³⁴ και στη χρήση ιστορικού εμπειρικού υλικού για τη γνωστική ιδιοποίηση των μειονοτικών επιρροών. Το εγχείρημά του είναι σύνθετο. Στο σύνολο του βιβλίου τονίζεται, κατ' αντίθεση με την κυρίαρχη επιστημονική αναπαράσταση του καθοριστικού ρόλου των εξωτερικών κοινωνικών συνθηκών, η σημασία των εσωτερικών ψυχολογικών συνθηκών για την εξήγηση των κοινωνικών φαινομένων. Βέβαια, σκοπός του συγγραφέα δεν είναι να αντικαταστήσει την κοινωνιολογιοποίηση ή τον οικονομισμό με την ψυχολογιοποίηση, εφόσον στηρίζεται στην επιστημολογική θέση ότι δεν υπάρχει ρήξη μεταξύ ατόμου ή ομάδας και κοινωνίας³⁵ ή, πράγμα που είναι το ίδιο, δεν υπάρχει ρήξη μεταξύ εξωτερικών/κοινωνικών και εσωτερικών/ψυχολογικών συνθηκών, αλλά σχέση συγκρουσιακή. Όσον αφορά το τμήμα του βιβλίου που είναι αφιερωμένο στο Max Weber, από τη μια χρησιμοποιεί το γενετικό μοντέλο για να ταξινομήσει και να εξηγήσει τα φαινόμενα και, από την άλλη, αλλά και ταυτόχρονα, αποσπά έννοιες από την πρακτική ή από τη θεολογία, όπως για παράδειγμα το χάρισμα και την ανάδυση, και προσπαθεί είτε να κατалаβει το περιεχόμενο που τους αποδίδεται είτε να τις ορίσει.

«Κάτω από ποιες συνθήκες μια χούφτα ατόμων, αποκλεισμένων, αποκλινόντων, παρεκκλινόντων, ξένων, μπορούν να δημιουργήσουν μια νέα θρησκεία, να ιδρύσουν μια νέα πόλη ή ένα νέο κίνημα;».³⁶ Δηλαδή, κάτω από ποιες συνθήκες η πιο πάνω χούφτα ανθρώπων μεταμορφώνεται σε ενεργό μειονότητα; Της χρειάζεται, σύμφωνα με τον συγγραφέα, να δώσει απάντηση στο πρόβλημα ή στα προβλήματα που αντιμετωπίζει «ένα κοινωνικό στρώμα ανήσυχο, κυριαρχημένο, το οποίο, όμως, επιθυμεί να απελευθερωθεί».³⁷ Η ενεργός μειονότητα, η οποία παρουσιάζεται στην ιστορία με τη μορφή εξαιρέτων ανδρών που τους χαρακτηρίζει το χάρισμα, «αποκρυσταλλώνει τις μάξες, δικαιολογεί την ανησυχία τους και μπορεί να τις οδηγήσει προς έναν ίδιο σκοπό [...] δίνει την

34. Βλ. G. Mugny, ό.π., 1982. Βλ. επίσης Σ. Παπαστάμου - Γκ. Μιούννυ, ό.π., 1983. Για το φαινόμενο των διαδικασιών κοινωνικής επιρροής βλ. επίσης τη συλλογή άρθρων: Σ. Παπαστάμου (επιμ.), *Η κοινωνική επιρροή*, Οδυσσεάς, 1989β.

35. Βλ. S. Moscovici, ό.π., 1984.

36. Βλ. S. Moscovici, ό.π., 1988, σ. 182.

37. Στο ίδιο, σ. 183.

πρώτη ώθηση», και οι μάζες προσφέρουν «τα αναγκαία στρατεύματα και την αναγκαία δύναμη».³⁸

Παρατηρούμε ότι ο συγγραφέας προσπαθεί να διεισδύσει στην κοινωνική πραγματικότητα ενσωματώνοντας τη θεωρία των ενεργών μειονοτήτων και την έννοια της θρησκευτικής πρακτικής του χαρίσματος. Δεν προσπαθούμε εδώ να κάνουμε μια εκλεπτυσμένη ανάλυση του έργου του Moscovici. Περιοριζόμαστε να αναφέρουμε τα στοιχεία εκείνα που μας φαίνεται ότι συμπυκνώνουν τον πυρήνα της προσπάθειάς του. Το ένα είναι αυτό της έννοιας του χαρίσματος και το άλλο της έννοιας της ανάδυσης. «Στη θεολογία, το χάρισμα σημαίνει τη χάρη και τα δώρα του Θεού που επιτρέπουν στους ανθρώπους να πραγματοποιήσουν ένα εξαιρετο έργο [...] Κατά τη μεταφορά της στο κοινωνικό πεδίο, η έννοια διατηρεί ένα συγκεκριμένο νόημα. Υποδηλώνει μια “χάρη” τόσο με τη θεολογική έννοια της θείας εκλογής όσο και με την ψυχολογική έννοια της εσωτερικής βεβαιότητας και της μαγνητικής έλξης για τους άλλους [...] Συνολικά, το χάρισμα αναπαριστά ταυτόχρονα την παρουσία μιας εξαιρετικής δύναμης και την εξαιρετική απουσία εξουσίας σε μια υπό δημιουργία κοινότητα, όπου “τα άτομα αισθάνονται να είναι εξ ολοκλήρου μέλη της κοινότητάς τους”. Είναι μια ζωτική συγκινησιακή δύναμη η οποία έχει την εξουσία, εάν υπάρξει ανάγκη, να πραγματοποιήσει την εγκαθίδρυση της έντασης και της ζωτικότητας των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων».³⁹

Η προσπάθεια του Moscovici να προσεγγίσει το θέμα των ενεργών μειονοτήτων μέσα απ’ την έννοια του χαρίσματος δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι οδηγεί ή διατηρεί τη συζήτηση στα πλαίσια του θεολογικού σκοταδισμού και έξω από επιστημονικούς κανόνες. Θα μπορούσε, όμως, να υποστηρίξει κάποιος ότι περισσότερο ανοίγει νέες προοπτικές παρά λύνει προβλήματα της επιστήμης ή, πιο συγκεκριμένα, καθορίζει προσανατολισμούς της κοινωνικής ψυχολογίας σε θέματα όπως η ανάδυση και ο ρόλος των ενεργών μειονοτήτων στους κοινωνικούς μετασχηματισμούς, πράγμα που σχετίζεται με το πρόβλημα της μετάβασης· ή ακόμα σε θέματα της πολιτικής πρακτικής, όπως οι «χαρισματικοί» ηγέτες και τα «φυσικά» δώρα, τα οποία φυσικοποιούνται και λειτουργούν ως στερεότυπα και γι’ αυτόν το λόγο συσκοτίζουν παρά διαφωτίζουν τις κοινωνικές σχέσεις.

38. Στο ίδιο, σ. 183.

39. Στο ίδιο, σ. 157.

δ. Η σχέση Ελληνοκυπρίων-Τουρκοκυπρίων

Στη μελέτη μας «Η σύγκρουση των αντιπάλων...»,⁴⁰ προσπαθήσαμε να προσεγγίσουμε το κυπριακό πρόβλημα της περιόδου 1878-1990 χρησιμοποιώντας ως όργανο ανάλυσης το τριαδικό γενετικό μοντέλο. Η ολότητα του προβλήματος είχε συγκροτηθεί μέσα από τους αντιτιθέμενους ιστορικούς προσανατολισμούς των αντιπάλων:

- Αγγλικό αποικιοκρατικό καθεστώς, το οποίο αρνιόταν να αναγνωρίσει το δικαίωμα των Ελληνοκυπρίων για αυτοδιάθεση-ένωση με την Ελλάδα·
- Άγκυρα, η οποία είχε στην προοπτική της είτε την επαναπροσάρτηση της Κύπρου είτε τη διχοτόμησή της μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας·
- Ελλάδα, η οποία, βασιζόμενη στην αρχή της ελληνοτουρκικής φιλίας, κυμαινόταν μεταξύ μιας φιλονατοϊκής συμβιβαστικής λύσης μεταξύ αυτής και της Τουρκίας και μιας λύσης που προσανατολιζόταν στην αυτοδιάθεση-ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα·
- Τουρκοκυπριακό πληθυσμό, που αρχικά είχε μια στάση παθητική, ανεκτική απέναντι στον αγώνα των Ελληνοκυπρίων για αυτοδιάθεση-ένωση, μετέπειτα, όμως, συντάχθηκε με την πλευρά της Άγκυρας·
- Ελληνοκυπριακό πληθυσμό, ο οποίος αγωνιζόταν διπλωματικά και στρατιωτικά για την αυτοδιάθεση-ένωση της Κύπρου με «τη μητέρα πατρίδα», την Ελλάδα.

Κατά τη διάρκεια του εγχειρήματος να δείξουμε ότι είναι άκυρη η κυρίαρχη υπόθεση, σύμφωνα με την οποία οι Τουρκοκύπριοι αποτελούσαν μειονότητα (= καταπιεσμένη κοινωνική ομάδα) στη σχέση τους με τους Ελληνοκυπρίους, αφού οι τελευταίοι δεν υπήρξαν η κυρίαρχη εθνική ομάδα και άρα δεν παρήγαγαν και δε διέδιδαν τους κυρίαρχους κανόνες, υποχρεωθήκαμε να επανορίσουμε την έννοια της μειονότητας. Συγκεκριμένα, βασιζόμενοι στο γεγονός ότι οι κυρίαρχοι κανόνες παράγονταν και διαδίδονταν από το αγγλικό αποικιοκρατικό καθεστώς, ορίσαμε τον πληθυσμό με βάση την έννοιά της εθνικής μειονότητας, της καταπιεσμένης δηλαδή ομάδας των Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων. Ένα πρώτο εμπόδιο, όμως, έμπαινε στην προσπάθεια της γνωστικής ιδιοποίησης των σχέσεων των δύο εθνικών μειονοτήτων με το αποικιοκρα-

40. Βλ. Κ. Χαλαλάμπους, *Η σύγκρουση των αντιπάλων. Η περίπτωση των Ελληνοκυπρίων - Τουρκοκυπρίων. Ένωση - Ανεξαρτησία*, ΛΗΔΡΑ, 1991β.

τικό καθεστώς: η έννοια της μειονότητας, στην ελληνική γλώσσα, όπως και στην αγγλική και γαλλική (minority και minorité, αντίστοιχα), σημαίνει ταυτόχρονα καταπιεσμένη κοινωνική ομάδα και μειοψηφία. Κατ' αντίθεση, όμως, με την αγγλική και γαλλική γλώσσα, η ελληνική διαθέτει επίσης την έννοια της μειοψηφίας. Στην προσπάθειά μας, λοιπόν, να αποφύγουμε τη σύγχυση η οποία κυριαρχεί στους μελετητές του κυπριακού προβλήματος, απελευθερώσαμε την έννοια της μειοψηφίας από εκείνη της μειονότητας, διατηρώντας για την πρώτη τον αριθμητικό της χαρακτήρα και περιορίζοντας το νόημα της άλλης στην καταπιεσμένη κοινωνική ομάδα. Το ίδιο κάναμε επίσης και για την έννοια της πλειοψηφίας και πλειονότητας. Η πρώτη διατήρησε τον αριθμητικό της χαρακτήρα και η δεύτερη εκείνο της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας.

Το ξεκαθάρισμα αυτό των εννοιών συνίσταται στο ότι ορίσαμε τους μεν Τουρκοκυπρίους, οι οποίοι αποτελούσαν (πριν την κατάληψη του βόρειου τμήματος της Κύπρου από την Τουρκία το 1974) το 18% του κυπριακού πληθυσμού, σε σχέση με το αποικιοκρατικό καθεστώς, ως τη μειοψηφική μειονότητα, τους δε Ελληνοκυπρίους, οι οποίοι αποτελούσαν το 82% του πληθυσμού, ως την πλειοψηφική μειονότητα. Βασίζόμενοι στη γενική κοινωνιολογική έννοια της μειονότητας, η οποία ορίζεται ως μια καταπιεσμένη κοινωνική ομάδα που θεωρείται από την πλειονότητα ως μη ικανή να αναλάβει τον εαυτό της, υποστηρίξαμε επίσης ότι ως τέτοια δε θα πρέπει να εννοείται μόνο η εθνική, θρησκευτική και γλωσσική μειονότητα, αλλά και η εργατική τάξη στη σχέση της με την αστική, οι γυναίκες και οι νέοι στη σχέση τους με τους άνδρες και ενήλικες, αντίστοιχα. Η πλειονότητα μπορεί να είναι μειοψηφική σε σχέση με τη μειονότητα (π.χ. αστική-εργατική τάξη, λευκοί-μαύροι στη Νότιο Αφρική πριν την αλλαγή του καθεστώτος το 1993) ή πλειοψηφική (π.χ. Αγγλικό Έθνος σε σχέση με τους Ελληνοκυπρίους και Τουρκοκυπρίους). Αυτή η τελευταία παρατήρηση μας οδηγεί να διευκρινίσουμε ότι οι Τουρκοκύπριοι αποτελούσαν τη μειοψηφική μειονότητα σε σχέση με τους Ελληνοκύπριους, και οι δύο όμως αποτελούσαν μειοψηφικές μειονότητες στη σχέση τους με τους Βρετανούς. Η μειονότητα μπορεί να είναι μειοψηφική σε σχέση με την πλειονότητα (π.χ. Ελληνοκύπριοι, Τουρκοκύπριοι ή νέοι) ή πλειοψηφική (εργατική τάξη, γυναίκες).

Η μελέτη των εμπειρικών υλικών και η εφαρμογή του γενετικού μοντέλου της κοινωνικής ψυχολογίας μάς δημιούργησε ένα δεύτε-

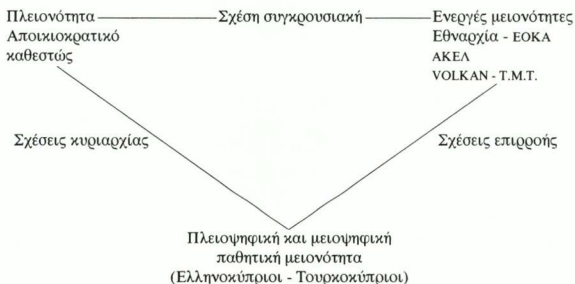
ρο πρόβλημα στην κατανόηση των ιστορικών υποκειμένων που συγκροτούσαν την κυπριακή ολότητα. Από τη μια, η έννοια της ενεργού μειονότητας μας οδηγούσε να την αντιπαραθέσουμε, στη σχέση επιρροής, με το αντίθετό της, τον παθητικό πληθυσμό ή, πράγμα που είναι το ίδιο, την παθητική μειονότητα. Από την άλλη, η ίδια η ύπαρξη των εθνικών μειονοτήτων δε σήμαινε ταυτόχρονα όξυνση της σύγκρουσης με το αποικιοκρατικό καθεστώς, τη μεταμόρφωσή τους δηλαδή σε ενεργό μειονότητα. Αυτό δεν ήταν παρά μια δυνατότητα. Μια άλλη ήταν η παθητική αποδοχή αυτού του καθεστώτος ή γενικότερα των υφισταμένων κοινωνικών σχέσεων. Ο συνδυασμός αυτών των δύο λόγων μάς έκανε να χρησιμοποιήσουμε την έννοια μειοψηφική παθητική μειονότητα (Τουρκοκύπριοι) και πλειοψηφική παθητική μειονότητα (Ελληνοκύπριοι). Ένα παράδειγμα παθητικής μειονότητας μπορεί να θεωρηθεί ο πληθυσμός των Λινοβαμβάκων. Αυτοί, Έλληνες χριστιανοί οι οποίοι εξισλαμίσθηκαν βίαια, συγκροτήθηκαν κατά την περίοδο του αποικιοκρατικού καθεστώτος (1878-1960) σε μειονότητα, τόσο σε σχέση με το καθεστώς όσο και σε σχέση με τους Τουρκοκυπρίους. Συγκροτήθηκαν δηλαδή σε μια μειονότητα μέσα στη μειονότητα. Γράφουμε για μειονότητα Λινοβαμβάκων, διότι η ταυτότητά τους συμπίκνωνε στοιχεία του οθωμανικού και ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Όσον αφορά στη σχέση τους με τους Τουρκοκυπρίους, ορίστηκαν ως μειονότητα, διότι στο τέλος του 19ου αιώνα και στις αρχές 20ού οι τελευταίοι, σε συνεργασία με τους κυρίαρχους Βρετανούς, επέβαλαν σε πολλά χωριά Λινοβαμβάκων τον εξισλαμισμό παρά τις προσπάθειες των τελευταίων να επανενσωματωθούν με τους Ελληνοκυπρίους. Κατά τη μετέπειτα περίοδο, η απουσία όξυνσης της σύγκρουσής τους με την αποικιοκρατία και τους Τουρκοκυπρίους, δηλαδή η παθητική τους στάση η οποία δεν ήταν μια νομοτέλεια αλλά μια δυνατότητα, οδήγησε στην αφομοίωσή τους από τους τελευταίους. Αντίθετα, σε περίπτωση όξυνσης της σύγκρουσης με το αποικιοκρατικό καθεστώς και τους Τουρκοκυπρίους θα δημιουργούνταν δύο ενδεχόμενα: είτε θα προσχωρούσαν στην ενωτική προοπτική των Ελληνοκυπρίων, με τους οποίους διατηρούσαν σύμφωνα με τους ιστορικούς πάντα ιδιαίτερα καλές σχέσεις, είτε θα άνοιγαν εξαιτίας της διπλής τους ταυτότητας την προοπτική του ανεξάρτητου κράτους της Κύπρου, ένα καθεστώς που τελικά επιβλήθηκε, παραμορφωμένα όμως, το 1960 από τη Μεγάλη Βρετανία, ή ακόμα ένα καθεστώς που διεκδικείται

μετά το 1974 από τους Ελληνοκυπρίους και μέρος των Τουρκοκυπρίων.

Δε θα επιμείνουμε άλλο στην ανάλυσή μας. Θα περιορίσουμε την προσέγγισή μας στα δύο παρακάτω σχήματα.

ΣΧΗΜΑ 3

Οι συγκροτημένες ομάδες του αποικιοκρατικού καθεστώτος της Κύπρου της περιόδου 1878-1969

Στο σχήμα 3 εγγράφονται οι κοινωνικοί αντίπαλοι που ορίσαμε πιο πάνω: το αποικιοκρατικό καθεστώς και ο πληθυσμός των Ελληνοκυπρίων και των Τουρκοκυπρίων. Όσο για τις ενεργές μειονότητες, στις οποίες δεν αναφερθήκαμε μέχρι στιγμής, αυτές εμφανίζονται αναλυτικά στο σχήμα 4, το οποίο αναπαριστά τη σύγκρουση των αντιπάλων ενεργών μειονοτήτων με σκοπό να επηρεάσουν τις δύο παθητικές μειονότητες και οι οποίες βρίσκονται σε συγκρουσιακή σχέση με την πλειονότητα (βλ. σχήμα 3), με σκοπό να καθορίσουν τον «ιστορικό προσανατολισμό»⁴¹ της Κύπρου. Η εθναρχία αποτελούσε τη δεξιά διπλωματική ενεργό μειονότητα των Ελληνοκυπρίων και η ΕΟΚΑ τη στρατιωτική της διάσταση και έδρασαν ιδιαίτερα κατά τον εθνικοαπελευθερωτικό-ενωτικό αγώνα του 1955-1959.

Το ΑΚΕΛ, κόμμα φιλοσοβιετικό, αποτελούσε την αριστερή ενεργό μειονότητα των Ελληνοκυπρίων. Και οι δύο ενεργές μειονότη-

41. Επ' αυτού, βλ. Α. Touraine, *La voix et le regard*, Seuil, Παρίσι 1978.

ΣΧΗΜΑ 4

*Σχέσεις ενεργών μειονοτήτων και πληθυσμού της Κύπρου
της περιόδου 1878-1960*

τες ορίζονταν ως αντίπαλες της πλειονότητας του αποικιοκρατικού καθεστώτος και είχαν ως στρατηγικό στόχο την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα· διέφεραν όμως ως προς την τακτική: το ΑΚΕΛ δε συμμετείχε στον ένοπλο αγώνα του 1955-1959. Αυτό φαίνεται να καθορίστηκε από τρία στοιχεία: τις οξυμένες σχέσεις που υπήρχαν μεταξύ αυτού και της δεξιάς ενεργού μειονότητας, τη διαδικασία διαμόρφωσης κοινής ταξικής εργατικής συνείδησης μεταξύ Τουρκοκυπρίων και Ελληνοκυπρίων εργατών ενάντια στο κεφάλαιο, και την άποψη ότι οι δυνάμεις ήταν άνισες μεταξύ Ελληνοκυπρίων και αποικιοκρατικού καθεστώτος· για το λόγο αυτό άλλωστε ο ένοπλος αγώνας δε θα είχε αποτελέσματα. Όσον αφορά στη VOLKAN, η οποία μετονομάστηκε σε TMT, αποτελούσε τη δεξιά ενεργό μειονότητα των Τουρκοκυπρίων (αριστερή δεν υπήρχε), η οποία όμως βρισκόταν σε συνεργασία με το αποικιοκρατικό καθεστώς. Η πλειοψηφική παθητική μειονότητα συγκροτούνταν καθαρά από τον ελληνοκυπριακό πληθυσμό, ο οποίος βέβαια δεν ήταν ταξικά ομοιογενής. Η μειοψηφική παθητική μειονότητα, που ήταν λιγότερο ανομοιογενής ταξικά από τον ελληνοκυπριακό πληθυσμό, περιελάμβανε επίσης και τους Λινοβάμβακες.

Μετά την αποτυχία της προσπάθειας να αναγνωρισθεί το κυπριακό πρόβλημα μέσα από τη διπλωματική οδό και τον ΟΗΕ, η Εθναρχία-ΕΟΚΑ όξυνε, το 1955, τη σύγκρουση με το αποικιοκρα-

τικό καθεστώς, διεξάγοντας αντάρτικο πόλεμο και εμμένοντας σταθερά στην εναλλακτική πρόταση της αυτοδιάθεσης-ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα. Αυτή η σύγκρουση έγινε υπόθεση της πλειοψηφικής παθητικής μειονότητας, η οποία άρχισε να ενεργοποιείται παρέχοντας υλική και ηθική βοήθεια στους αντάρτες (κάλυψη ανταρτών, χρηματική βοήθεια, κάψιμο των αγγλικών βιβλίων που διδάσκονταν στα σχολεία, διαδηλώσεις) και το ΑΚΕΛ έτεινε να περιθωριοποιηθεί. Η ΤΜΤ, σε συνεργασία με το αποικιοκρατικό καθεστώς, όξυνε τη σύγκρουση με την Εθναρχία-ΕΟΚΑ. Ενώ η ΕΟΚΑ ψυχολογιοποιήθηκε, θεωρούμενη από το καθεστώς ως τρομοκρατική οργάνωση και άρα παράνομη, η ΤΜΤ συνέχισε τη δράση της ανενόχλητη. Η σύγκρουση οξύνθηκε επίσης επειδή οι αποικιοκρατικές δυνάμεις δημιούργησαν την Επικουρική Αστυνομική Δύναμη, η οποία ήταν εξ ολοκλήρου στελεχωμένη από Τουρκοκυπρίους, προκειμένου να καταστείλουν την ελληνοκυπριακή αντίσταση. Κατά το 1955-1959, περίοδο όπου η σύγκρουση διατηρήθηκε σε ένα υψηλό επίπεδο, οι σχέσεις «φιλίας» που υπήρχαν μεταξύ πλειοψηφικής και μειοψηφικής μειονότητας άρχισαν να υποχωρούν και να δημιουργείται μια μορφή καχυποψίας αλλά και περιχαράκωσης στην εθνική τους ταυτότητα.

Το 1959 η σύγκρουση σταμάτησε και το 1960 δόθηκε μια λύση στο κυπριακό πρόβλημα, όπου:

- η Αγγλία αποχωρούσε από την Κύπρο, διατηρούσε όμως δύο βάσεις: της Δεκέλειας και της Επισκοπής·
- η μειοψηφική μειονότητα (το 18% του πληθυσμού) συμμετείχε στην εξουσία του νεοϊδρυθέντος «Κυπριακού» κράτους κατά το ένα τρίτο·
- η πλειοψηφική μειονότητα (το 82% του πληθυσμού) συμμετείχε κατά τα δύο τρίτα, και
- η Αγγλία, η Ελλάδα και η Τουρκία μεταμορφώνονταν σε εγγυήτριες δυνάμεις του νεοϊδρυθέντος κράτους και παραχωρούσαν στον εαυτό τους το προνόμιο να επεμβαίνουν μαζί ή/και χωριστά για να επιβάλλουν την τάξη, κάθε φορά που θα έκριναν ότι αυτή διαταρασσόταν. Αυτό το προνόμιο χρησιμοποίησε η Άγκυρα το 1974 και κατέλαβε το βόρειο τμήμα της Κύπρου.

ε. Η εξέγερση του Πολυτεχνείου

Στην εργασία μας «Μελέτη μιας μειονότητας: Η εξέγερση του Πολυτεχνείου, Νοέμβριος 1973»,⁴² διασπάσαμε το αντικείμενο μελέτης σε τρεις ιστορικές στιγμές: την ανάδυση της μειονότητας του Πολυτεχνείου, τη σύγκρουσή της με το στρατιωτικό καθεστώς και την ενσωμάτωση των εξεγερθέντων μετά το τέλος της σύγκρουσης. Δεν περιοριστήκαμε στην εφαρμογή του γενετικού μοντέλου της κοινωνικής ψυχολογίας στην τριαδική του μορφή, προκειμένου να αναλύσουμε και να ερμηνεύσουμε το αντικείμενο έρευνας. Δεν υποθέσαμε, δηλαδή, ότι η θεωρία των ενεργών μειονοτήτων είναι τελειωμένη, ολοκληρωμένη και ότι μπορεί να μας αποκαλύψει όλα τα μυστικά της ζωής. Ξεκινήσαμε από την υπόθεση ότι δεν είναι παρά μια επιστημονική αναπαράσταση και ως τέτοια θα πρέπει να βρίσκεται σε συνεχή σύγκρουση με την πραγματικότητα, τα γεγονότα, πράγμα που σημαίνει ότι είτε θα επιβεβαιωθεί είτε θα τροποποιηθεί είτε ακόμη θα απορριφθεί. Διαφορετικά, δεν είναι παρά ένα κλειστό θεωρητικό σύστημα, ένα δόγμα αυτονομημένο, αποσπασμένο από την πραγματικότητα, που μπορεί να αναπαράγεται αέναα αυτοτροφοδοτούμενο.⁴³

Η έννοια της ανάδυσης μας οδήγησε να προσεγγίσουμε τόσο τις γενικές όσο και τις ειδικές εκείνες συνθήκες που συνέβαλαν στη δημιουργία και εμφάνιση της ενεργού μειονότητας, η οποία άνοιξε σύγκρουση με τη στρατιωτική δικτατορία των συνταγματαρχών, το 1973. Ως γενικές συνθήκες ορίζουμε τις πολιτικές σχέσεις που διαμορφώθηκαν στην Ελλάδα από το τέλος του εμφυλίου πολέμου (το 1949) και οι οποίες συνίστανται στο εξής: η δεξιά, που νίκησε στρατιωτικά στον εμφύλιο πόλεμο του 1946-1949 με τη βοήθεια της Αγγλίας και των ΗΠΑ και η οποία αποτελούσε μειοψηφία, κυριάρχησε και πολιτικά, ενώ η πλειοψηφία του πληθυσμού, η οποία υπό την καθοδήγηση του ΚΚΕ πολέμησε και συνέβαλε στην ήττα των Γερμανών κατακτητών το 1941-1944, περιθωριοποιήθηκε μέσα από τις εξορίες, τις φυλακίσεις, την άσκηση τρομοκρατίας και την «αντικομμουνιστική ψύχωση». Το κλίμα αυτό συνέβαλε στη διατήρηση ενός

42. Βλ. Α. Μαντόγλου, *Μελέτη μιας μειονότητας: Η εξέγερση του Πολυτεχνείου, Νοέμβριος, 1973*, Διδακτορική Διατριβή στην Κοινωνική Ψυχολογία, ΠΑΝΤΕΙΟ Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ψυχολογίας, τόμ. Ι & ΙΙ, 1992. Βλ. επίσης Α. Μαντόγλου, *Η εξέγερση του Πολυτεχνείου. Η συγκρουσιακή σχέση ατόμου και κοινωνίας*, Οδυσσέας, 1995α.

43. Βλ. Ε. Morin, *ό.π.*, 1981.

αισθήματος μίσους εναντίον της δεξιάς, η οποία σφετερίστηκε την εξουσία, αλλά και άρνηση αποδοχής των φασιστικών κανόνων που αυτή παρήγαγε και διέδιδε. Η αρνητική αυτή στάση εκφράστηκε ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1960 και πριν το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1967 με τις λαϊκές κινητοποιήσεις, η σύνθεση των οποίων ήταν, κατά κύριο λόγο, από φοιτητές και οικοδόμους και οι οποίες είχαν ως κύριο αίτημα τη διεύρυνση της δημοκρατίας ή, διαφορετικά, την κατάργηση της στρατιωτικής διάστασης του πολιτικού καθεστώτος. Το τελευταίο συμπύκνωνε στοιχεία στρατιωτικής δικτατορίας και κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Οι γενικές συνθήκες που υπέθαλπαν την ανάδυση δεν αναιρέθηκαν με το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1967. Σ' αυτές ενσωματώθηκαν όμως και οι ειδικές συνθήκες: οι φοιτητές, οι οποίοι ήδη δεν είχαν αποδεχθεί τις κυρίαρχες φασιστικές νόρμες, δεν ανέχθηκαν επίσης κατά τη διάρκεια του στρατιωτικού καθεστώτος την παρέμβαση της χούντας των συνταγματαρχών στις υποθέσεις τους και, αρπάζοντας την ευκαιρία της «φιλελευθεροποίησης» του Μαρκεζίνη, μπήκαν στη διαδικασία συγκρότησής τους σε ενεργό μειονότητα.

Η πιο πάνω ανάλυση της περιόδου που αρχίζει με το Β' Παγκόσμιο πόλεμο και φτάνει μέχρι τη στιγμή της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, μπορεί να μας βοηθήσει να οριοθετήσουμε τους ρητούς ή άρρητους αντιπάλους. Μέχρι το 1960, βασικοί αντίπαλοι υπήρξαν η δεξιά και η αριστερά. Κατά την περίοδο 1960-1967 αρθρώθηκε σ' αυτούς και η Ένωση Κέντρου, η οποία καθοδήγησε τη σύγκρουση της περιθωριοποιημένης πλειοψηφίας εναντίον της δεξιάς. Στη διάρκεια της επταετίας των συνταγματαρχών, η δεξιά διασπάστηκε στο «φασιστικό» και «κοινοβουλευτικό» της τμήμα. Το φασιστικό τμήμα συγκροτούσε η ομάδα εκείνη που έκανε το πραξικόπημα και κυριάρχησε μέχρι το 1974. Αντίθετα, το κοινοβουλευτικό τμήμα περιθωριοποιήθηκε και ταξινομήθηκε από την πλευρά του κεντρώου και αριστερού πληθυσμού.

Ένα άλλο σημείο που θα πρέπει να τονίσουμε εδώ, επειδή βοηθάει στην κατανόηση της μορφής της ενεργού μειονότητας των εξεγερθέντων, είναι εκείνο της δημιουργίας της κοινωνικής κατηγορίας των φοιτητών, θέμα το οποίο σχετίζεται με το σύνολο των κοινωνιών όπου κυριαρχεί ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής (ΚΤΠ) και όχι μόνο με την Ελλάδα. Το ελληνικό πανεπιστήμιο, μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο, άρχισε να επεκτείνεται και το 1967 αριθμούσε 60.000 φοιτητές. Αυτή η μαζικοποίηση, παρά το ότι είχε

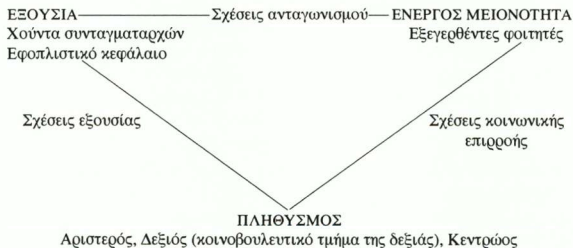

άμεση σχέση με την επέκταση του ΚΤΠ και άρα και την υποχώρηση των άλλων τρόπων παραγωγής και βέβαια, κατά έναν γενικό τρόπο, της οικογένειας, αποτελούσε τη συνθήκη εκείνη που οδηγούσε στη δημιουργία ενός νέου ιστορικού υποκειμένου (με δική του ταυτότητα, δικούς του προσανατολισμούς και αντιπάλους), αυτό των νέων ή πιο ειδικά των φοιτητών. Το σύνολο των σχέσεων που είχαν διαμορφωθεί με την εμφάνιση του νέου αυτού ιστορικού υποκειμένου, μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε τον πρωτοποριακό ρόλο των φοιτητών, τόσο κατά τη δεκαετία του 1960, όπου διεκδικούσαν τη διεύρυνση της δημοκρατίας και είχαν ως βασικό σύνθημα το 1-1-4 (το ακροτελεύτιο άρθρο του Συντάγματος της εποχής, το οποίο κατοχύρωνε το δικαίωμα του λαού για αντίσταση), όσο και κατά την περίοδο της μαρκεζινικής «φιλελευθεροποίησης». Βέβαια, ο τρόπος με τον οποίο ορίστηκαν οι νέοι ή φοιτητές στις ευρωπαϊκές κοινωνίες με τη συνολική κοινωνία διέφερε από αυτόν των Ελλήνων. Αυτό, όμως, φαίνεται να εξηγείται από την ιστορική ιδιομορφία της Ελλάδας. Να διευκρινίσουμε ότι στους μεν ευρωπαϊκούς κοινωνικούς σχηματισμούς οι φοιτητές μεταμορφώνονταν σε κίνημα μέσα σε δημοκρατικά πλαίσια, ενώ στην Ελλάδα μέσα σε πλαίσια στρατιωτικής δικτατορίας.

Στην ιστορική στιγμή της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, οι σχέσεις που διαμορφώθηκαν μεταξύ χούντας, φοιτητών και πληθυσμού είναι σχέσεις σύγκρουσης και κοινωνικής επιρροής, όπως

ΣΧΗΜΑ 5

Οι κοινωνικοί αντίπαλοι και οι σχέσεις που διατηρούσαν μεταξύ τους κατά τη διάρκεια της εξέγερσης του Πολυτεχνείου

δείχνει και το σχήμα 5. Η στρατιωτική δικτατορία αποτελείτο από πολλές υπο-ομάδες, κατάφερε όμως να εμφανίζεται ως μια ομάδα υπό την καθοδήγηση του Παπαδόπουλου και με κοινές κοινωνικές υπαγωγές την ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία, την οικογένεια, τον αντικομμουνισμό και τον αντικοινοβουλευτισμό.

Η ενεργός μειονότητα των εξεγερθέντων συνεντίθετο, όπως και η εξουσία, από πολλές υπο-ομάδες (φοιτητικές παρατάξεις των αριστερών κομμάτων και αριστερίστικες φοιτητικές παρατάξεις), παρυσιάστηκε ωστόσο κατά τη διάρκεια της σύγκρουσης με τη στρατιωτική δικτατορία ως μια συνεκτική ομάδα, με κοινό σκοπό την αποκατάσταση της πολυκομματικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.

Οι φοιτητές, με αφορμή την επέμβαση της στρατιωτικής εξουσίας στις υποθέσεις τους, κλείστηκαν στους χώρους του Πολυτεχνείου και αφού «έστησαν» ένα ραδιοφωνικό σταθμό, άνοιξαν μετωπική σύγκρουση με τη στρατιωτική δικτατορία, προσπαθώντας ταυτόχρονα να επηρεάσουν τον πληθυσμό. Η σύγκρουση με τη χούντα μορφοποιήθηκε μέσα από τη διακωμώδησή της και την απάτηση να παραιτηθεί. Βέβαια, αυτή δεν άφησε χωρίς απάντηση την πρόκληση των εξεγερθέντων. Προσπάθησε να τους ψυχολογιοποιήσει, επιμένοντας ότι δεν ήταν παρά μια μικρή μειοψηφία αλητών, αναρχικών περιθωριακών στοιχείων που διατάρασαν την ησυχία και την τάξη. Με το συνεχές κάλεσμα του ραδιοφωνικού σταθμού, ο πληθυσμός άρχισε στην αρχή δειλά, στη συνέχεια πιο μαζικά και δυναμικά να εισρέει στους χώρους του Πολυτεχνείου. Ο πληθυσμός άρχισε να επηρεάζεται, δεν άλλαξε όμως στάση απέναντι στη στρατιωτική δικτατορία, άλλαξε συμπεριφορά. Δεν άλλαξε στάση γιατί αυτή, όπως ήδη αναφέραμε, ήταν αρνητική. Άλλαξε μόνο συμπεριφορά: ο φόβος άρχισε να υποχωρεί και να διαδηλώνεται η αντίθεση. Η τελευταία από ιδιωτική άρχισε να γίνεται δημόσια. Η χούντα δεν ανέχθηκε αυτήν την κατάσταση. Είδε τον πληθυσμό να «ξεμουδιάζει», να ξεπερνά τις αμφιβολίες του, να αισθάνεται σίγουρος για τον εαυτό του και να εισρέει στους χώρους του Πολυτεχνείου· φοβήθηκε, και πριν ακόμα δημιουργηθεί το σημείο μη επιστροφής, εισέβαλε με τα τανκς και διέλυσε τους εξεγερθέντες. Η δημιουργική σύγκρουση σταμάτησε να αναπαράγεται διευρυμένα ή, για να το αποδώσουμε με άλλους όρους, η διαδικασία πολιτικής αλλαγής ανακόπηκε και η στρατιωτική δικτατορία, μετά από λίγες μέρες, ανασυγκροτήθηκε με το αντιπραξικόπημα του Ιωαννίδη.

Οι εξεγερθέντες, μετά την κατάρρευση της στρατιωτικής δικτατορίας, το 1974, επανεμφανίσθηκαν δυναμικά στην πολιτική σκηνή είτε μέσω των πανεπιστημιακών χώρων είτε μέσω των πολιτικών κομμάτων. Ένα πρόβλημα που δημιουργείται είναι εάν αυτοί συνέχισαν και μετά την ήττα τους να δρουν καινοτομικά. Η σημασία αυτής της πρότασης μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητή, αν αναφέρουμε ότι στην κοινωνική ψυχολογία θεωρείται ότι μια μειονότητα μεταμορφώνεται σε πλειονότητα, όταν εκπληρώσει το σκοπό της. Βέβαια, η ενεργός μειονότητα του Πολυτεχνείου δεν εκπλήρωσε το σκοπό της, αφού ηττήθηκε. Εξάλλου, η πολυκομματική κοινοβουλευτική δημοκρατία, δηλαδή η κατάρρευση της στρατιωτικής δικτατορίας, υπήρξε το αποτέλεσμα της κατάληψης του βόρειου τμήματος της Κύπρου από τα τουρκικά στρατεύματα και όχι της δράσης των εξεγερθέντων. Παρ' όλα αυτά η υπόθεση παραμένει, διότι η δημοκρατία αποκαταστάθηκε.

Ένας πρώτος χώρος για τον έλεγχο αυτής της υπόθεσης είναι οι κομματικές φοιτητικές παρατάξεις της περιόδου 1974-1977, διότι θεωρούμε ότι οι πρωτοετείς φοιτητές που συμμετείχαν στα γεγονότα του Πολυτεχνείου συνέχισαν να είναι φοιτητές μέχρι το 1977. Ένας δεύτερος χώρος είναι το ΠΑΣΟΚ, το οποίο ανήλθε στην εξουσία το 1981 και στο οποίο συμμετείχαν αρκετά μέλη της ενεργού μειονότητας.

Η μελέτη των αριστερών φοιτητικών παρατάξεων μας δείχνει ότι η κύρια πλευρά τους ήταν πλειονοτική και όχι μειονοτική, καινοτομική. Οι φοιτητές μέσα από τη συμπεριφορά τους δεν αναιρούσαν τους γενικότερους προσανατολισμούς, οι οποίοι ήταν η κοινωνική άνοδος και η «επιτυχία» μέσα από την απόκτηση πανεπιστημιακών διπλωμάτων. Η μελέτη των κειμένων των κλασικών του μαρξισμού ή των μαρξιστών γενικότερα δεν τους μεταμόρφωνε σε επαναστάτες, τους έκανε να θεωρούν τους εαυτούς τους ως κατόχους της αλήθειας και αποκτούσαν οι ίδιοι τις ικανότητες του ίδιου του Μαρξ και Λένιν, αφού διαβάζοντάς τους έπαιρναν το χάρισμά τους. Ως κάτοχοι της αλήθειας, οι φοιτητές ετοίμαζαν τους εαυτούς τους να γίνουν αρχηγοί, καθοδηγητές και ανώτατοι κρατικοί υπάλληλοι και όχι μετασχηματιστές της κοινωνίας.

Η κομφορμιστική τους συμπεριφορά μπορεί να αποκρυπτογραφηθεί επίσης μέσα από τρία διαφορετικά σημεία. Το ένα συνίσταται στο ότι οι αριστερές φοιτητικές παρατάξεις (δεν αναφερόμαστε εδώ σ' αυτήν του ΠΑΣΟΚ) δεν μπόρεσαν να διαμορφώσουν

πρόταση κοινωνικού μετασχηματισμού, η οποία να πηγάζει μέσα από τις πραγματικές κοινωνικές σχέσεις που ορίζουν τους φοιτητές ως ένα νέο ιστορικό υποκείμενο (οικογένεια-εκπαιδευτικοί μηχανισμοί-Κράτος), αλλά ιδιοποιήθηκαν την επιστημονική αναπαράσταση του μαρξισμού, η οποία μορφοποιήθηκε με βάση τη μελέτη της σχέσης κεφαλαίου-εργασίας. Η άρρητη υπόθεση που υποβάσται αυτό το σημείο είναι ότι οι αριστεροί φοιτητές, με το να «αποδέχονται» την καθοδήγηση της εργατικής τάξης, υπέκρυπταν τους βασικούς τους προσανατολισμούς, οι οποίοι ήταν η κατοχύρωση των συμφερόντων της δικής τους κοινωνικής ομάδας και η κοινωνική τους «επιτυχία». Το δεύτερο σημείο αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο οι αριστεροί φοιτητές αντιμετώπιζαν τον κοινωνικό μετασχηματισμό. Αυτός βασιζόταν στην αρχή ότι υπάρχει ρήξη μεταξύ ατόμου και κοινωνίας, μεταξύ ψυχολογικών και κοινωνικών σχέσεων. Δηλαδή, ο κοινωνικός μετασχηματισμός θα αφορούσε τις εξωτερικές/κοινωνικές σχέσεις και όχι τις εσωτερικές/ψυχολογικές· θα άλλαζε η κοινωνία, όχι όμως και οι ίδιοι. Εξάλλου, αυτοί δεν ήταν παρά οι εκλεκτοί που θα αποφάσιζαν για τις μεγάλες κοινωνικές αλλαγές και ως τέτοιοι ήταν *a priori* άψογοι. Αυτοί θα διαπαιδαγωγούσαν τις μάζες. Οι ίδιοι δε χρειαζόνταν διαπαιδαγώγηση.

Όσον αφορά στο τρίτο σημείο, αυτό αναφέρεται στη φοιτητική παρατάξη του ΚΚΕ. Αυτή ιδιοποιήθηκε μια μορφή του «μαρξισμού» βαθιά συντηρητική. Αυτή που στη Σοβιετική Ένωση έγινε κρατική ιδεολογία, δηλαδή ιδεολογία της πλειονότητας. Να τονίσουμε ότι η πλειονοτική διάσταση των αριστερών φοιτητικών παρατάξεων αποτελούσε την κύρια πλευρά τους, δεν ήταν όμως και η μοναδική. Περιελάμβανε επίσης και μια μειονοτική, καινοτομική. Αυτή εκφράστηκε μέσα από τη δράση για αποχουντοποίηση και εκδημοκρατισμό των Πανεπιστημίων.

Όπως και στην περίπτωση των φοιτητικών παρατάξεων, η μελέτη του ΠΑΣΟΚ, ως αρχηγικού κόμματος, μας δείχνει ότι είχε μια κύρια πλειονοτική πλευρά και μια δευτερεύουσα μειονοτική, καινοτομική. Αυτές οι δύο διαστάσεις εντοπίζονται τόσο μέσα από τη σχέση που διαμορφώθηκε μεταξύ αρχηγού και μαζών, όσο και μέσα από τη διακυβέρνηση της Ελλάδας από το ΠΑΣΟΚ στη δεκαετία του 1980. Η στάση και συμπεριφορά του αρχηγού του ΠΑΣΟΚ, σε σχέση με τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η Ελλάδα, δεν ξεπερνούσαν εκείνες του μέσου αντιδεξιού Έλληνα. Ο Ανδρέας Παπαν-

δρέου δεν ήταν παρά ο μέσος Έλληνας, του οποίου τα χαρακτηριστικά είναι η περιφρόνηση του νόμου, η προσδοκία για κοινωνική άνοδο και η ενεργοποίησή του μέσω του πελατειακού συστήματος, το οποίο έχει ως βασικό περιεχόμενο τον τονισμό της προσωπικής και την άρνηση της ταξικής ή ουδέτερης σχέσης. Οι κοινές αναπαραστάσεις του αρχηγού του ΠΑΣΟΚ και των μαζών συμπυκνώθηκαν στο αίσθημα της «ανευθυνότητας» και της «θυματοποίησης». Σύμφωνα με τον Ανδρέα Παπανδρέου, υπεύθυνοι για τα δεινά της Ελλάδας ήταν τα ξένα κέντρα, ευρωπαϊκά και αμερικανικά, και μερικοί ντόπιοι πράκτορές τους (αυτή η αναπαράσταση δε διέφερε στην ουσία από αυτή του ΚΚΕ). Οι Έλληνες δεν ήταν παρά τα φτωχά θύματα. Όσον αφορά στις αναπαραστάσεις των μαζών, αυτές συνοψίζονταν στην πρόταση σύμφωνα με την οποία «εμείς δεν είμαστε παρά ένας πανέξυπνος λαός που δεν τον αφήνουν οι μεγάλες δυνάμεις να προοδεύσει». Εξάλλου, σύμφωνα με ένα άλλο στερεότυπο: «δεν ευθυνόμαστε εμείς που δεν αναπτυχθήκαμε ή που δεν είμαστε μια μεγάλη δύναμη, αλλά η οθωμανική αυτοκρατορία που μας κυριάρχησε για 400 χρόνια. Δεν είναι ο ελληνισμός που ευθύνεται για τα δεινά του. Αυτός δεν είναι παρά το θύμα, που σεκοντάροντας πολύ συχνά και τον Νταλάρα στις συναυλίες τραγουδά το: “παραπονεμένα λόγια είναι τα τραγούδια μας γιατί τ’ άδικο το ζούμε μέσα από την κούνια μας”».

Από αυτές τις κοινές αναπαραστάσεις μπορούμε να αποσπάσουμε ένα στοιχείο το οποίο εντοπίσαμε και στην περίπτωση των φοιτητικών παρατάξεων: τη ρήξη μεταξύ εσωτερικών/ψυχολογικών και εξωτερικών/κοινωνικών σχέσεων. Στη συγκεκριμένη περίπτωση όμως παίρνει την εξής πρακτική μορφή: για τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς δεν υπάρχει λόγος να εμπλέκονται οι ψυχολογικές αναδομήσεις των υποκειμένων. Αυτοί θα γίνουν τόσο ό-ταν θα πάψουν τα ξένα κέντρα καθώς και το ελληνικό κατεστημένο να δημιουργούν προβλήματα στην Ελλάδα, όσο και μέσα από το πελατειακό σύστημα.

Βέβαια, το ΠΑΣΟΚ δεν ήταν ένα κόμμα μόνο κομπορμιστικό. Έφερε ταυτόχρονα και στοιχεία καινοτομικά, τα οποία όμως έπαιζαν δευτερεύοντα ρόλο. Ως τέτοια μπορούν να θεωρηθούν οι προσπάθειές του να αναπτύξουν την κοινωνική διάσταση του κράτους, η κατοχύρωση της νομικής ισότητας των φύλων με τον εκσυγχρονισμό του οικογενειακού δικαίου και η στήριξη των εθνικών συμφερόντων στην Κύπρο.

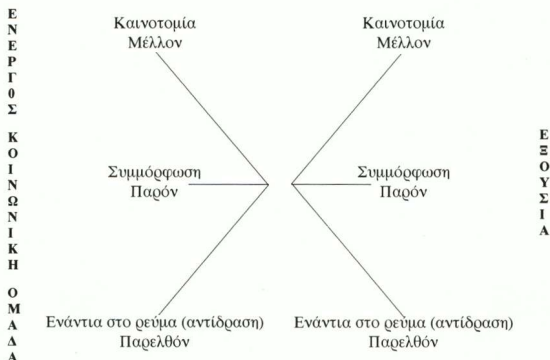

Η ανάλυση που προηγήθηκε μας οδηγεί να παρατηρήσουμε ότι, κατ' αντίθεση με το τριαδικό γενετικό μοντέλο που οικοδομήθηκε με βάση την πειραματική μέθοδο και το οποίο αναπαριστά την ενεργό μειονότητα και την πλειονότητα, στην περίπτωση της εφαρμογής του οι δύο ανταγωνιστές δεν υπάρχουν στην καθαρή τους μορφή. Δεν υπάρχει δηλαδή από τη μια η εξουσία, που είναι κομφορμιστική και, από την άλλη, η ενεργός μειονότητα, η οποία είναι καινοτομική. Τόσο η μία όσο και η άλλη φέρουν ταυτόχρονα στοιχεία κομφορμιστικά και καινοτομικά. Στην περίπτωση όμως της ενεργού μειονότητας υπερισχύουν τα καινοτομικά στοιχεία, ενώ σε αυτήν της εξουσίας τα κομφορμιστικά. Βέβαια, όπως δείξαμε, στις αριστερές φοιτητικές παρατάξεις (1974-1977) και στο ΠΑΣΟΚ της περιόδου 1974-1981 υπερίσχυε η κομφορμιστική διάσταση, αυτό όμως φαίνεται να είναι το αποτέλεσμα της ιδιομορφίας γενικότερα των Ελλήνων, οι οποίοι δεν επιζητούσαν ουσιαστικούς κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Μ' αυτό θέλουμε να επισημάνουμε ότι οι ενεργές μειονότητες οριοθετούνται σε σχέση με τις προδιαθέσεις των μαζών και επομένως τα όριά τους είναι κινητά. Το γεγονός, επομένως, ότι υπερίσχυε η κομφορμιστική διάσταση δεν αναιρεί την υπόθεσή μας. Αντίθετα, αυτή ενδυναμώνεται αν συνυπολογίσουμε και το γεγονός ότι όσο περισσότερα χρόνια το ΠΑΣΟΚ παρήμενε στην εξουσία τόσο μείωνε την καινοτομική του διάσταση.

Περιορίσαμε τη συζήτηση στις φοιτητικές παρατάξεις και το ΠΑΣΟΚ, πράγμα που μας οδήγησε να χρησιμοποιήσουμε τις έννοιες του κομφορμισμού και της καινοτομίας. Αν αναφερθούμε κατά ένα γενικότερο τρόπο στις μειονότητες και τις εξουσίες, τότε μπορούμε να εισάγουμε και την έννοια την αντίδρασης, η οποία έχει ως περιεχόμενο την κοινωνική αλλαγή με προσανατολισμό την αναβίωση αρχών και κανόνων του παρελθόντος. Εάν όμως η αντίδραση μας ανάγει στο παρελθόν, τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο κομφορμισμός μάς ανάγει στο παρόν και η καινοτομία στο μέλλον. Η χρήση αυτών των εννοιών μάς κάνει να οικοδομήσουμε ένα πολυσύνθετο γενετικό μοντέλο (βλ. σχήμα 6), το οποίο ενσωματώνει και το στοιχείο του χρόνου. Οι έννοιες παρελθόν, παρόν και μέλλον δε θα πρέπει να μας οδηγήσουν να μελετήσουμε την ιστορία κατά έναν τρόπο νομοτελειακό, εξελικτικό. Αυτό που θέλουμε να τονίσουμε είναι ότι μέσα από τις συγκρουσιακές σχέσεις είναι δυνατό είτε να αναβιώσει ένα σύστημα αρχών και κανόνων του παρελθόντος είτε να αναπαραχθεί το υφιστάμενο είτε να δημι-

ΣΧΗΜΑ 6

Πολύπλοκο γενετικό μοντέλο που αναπαριστά το χρόνο και την κοινωνική αλλαγή που δυνάμει φέρουν οι μειονότητες και οι πλειονότητες

ουργηθεί ένα καινοτομικό, το οποίο επαγγέλλεται τη δημιουργία του μέλλοντος, δεν επιβάλλεται όμως νομοτελειακά. Αυτό που καθορίζει είναι ο συσχετισμός δυνάμεων και όχι η εξέλιξη και οι νόμοι της ιστορίας.

Ένα άλλο σημείο το οποίο θα πρέπει να τονίσουμε είναι ότι τόσο το στοιχείο του χρόνου όσο και η συνύπαρξη, άνιση όμως, της αντίδρασης, του κομπορμισμού και της καινοτομίας δεν ισχύουν μόνο στην περίπτωση των κοινωνικών ομάδων, όπως είναι οι φοιτητικές παρατάξεις και το ΠΑΣΟΚ. Ισχύουν επίσης και στην περίπτωση των ατόμων/ενεργών μειονοτήτων ή ατόμων που ασκούν την εξουσία. Αυτό μπορεί να γίνει αποδεκτό, εάν στηριχθούμε στην υπόθεση ότι το άτομο είναι μια δομημένη κοινωνική σχέση και άρα ενσωματώνει, όπως και η ομάδα, το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον.

Αναφερθήκαμε πιο πάνω στη διαφορά που υπάρχει μεταξύ του γενετικού μοντέλου, ως αποτέλεσμα της πειραματικής μεθόδου, και της εφαρμογής του στην ιστορικο-πολιτική πραγματικότητα. Ας σημειώσουμε εδώ ότι αυτή έγκειται στο ότι, κατ' αντίθεση με

την πειραματική μέθοδο που μελετά κάθε φορά την ενεργό μειονότητα μόνο σε σχέση με ένα συγκεκριμένο θέμα, η μελέτη φαινομένων, όπως αυτή του ΠΑΣΟΚ, μας οδηγεί να επικεντρωθούμε σε πολλά θέματα ταυτόχρονα, γιατί άπτεται πολλών αν όχι όλων των θεμάτων μιας κοινωνίας.

στ. Το Συνεταιριστικό «Κίνημα»

Στη μελέτη μας «Ελληνικό Συνεταιριστικό “Κίνημα”»,⁴⁴ προσπαθήσαμε να ενσωματώσουμε την αλτρουερική μαρξιστική θεωρία και ιδιαίτερα εκείνη του Fossaert με τη θεωρία των ενεργών μειονοτήτων (οι οποίες βέβαια είναι και οι δύο ανολοκλήρωτες). Το εγχείρημά μας, το οποίο άρχισε να παίρνει μορφή, κατά έναν τρόπο άρρητο όμως, σε προηγούμενές μας εργασίες,⁴⁵ βασίστηκε σε δύο υποθέσεις. Σύμφωνα με την πρώτη, ο μαρξισμός ανέπτυξε μια θεωρία για τις αντικειμενικές συνθήκες και πιο συγκεκριμένα για τους τρόπους παραγωγής,⁴⁶ τις μορφές του κράτους και τα πολιτικά καθεστώτα,⁴⁷ όχι όμως και για τη βιολογική παραγωγή των ανθρώπινων υπάρξεων.⁴⁸ Δεν ανέπτυξε μια θεωρία των υποκειμενικών συνθηκών, δηλαδή της ιδεολογίας, στοιχείο της οποίας είναι και η συνείδηση ή ταυτότητα. Για τις τελευταίες, οικοδόμησε μια επιστημονική αναπαράσταση η κοινωνική ψυχολογία, η οποία ορίζει ως αντικείμενο μελέτης τα φαινόμενα της ιδεολογίας και της επικοινωνίας.⁴⁹ Σύμφωνα με τη δεύτερη υπόθεση, ο μεν μαρξισμός χρησιμοποιεί τις έννοιες των αντικειμενικών και υποκειμενικών συνθηκών, η δε κοινωνική ψυχολογία εκείνες των εξωτερικών/κοινωνικών και εσωτερικών/ψυχολογικών σχέσεων,⁵⁰ πράγμα που μας ανάγει στο ίδιο αντικείμενο μελέτης. Οι έννοιες των αντικειμενικών συνθηκών και εξωτερικών/κοινωνικών σχέσεων μας ανάγουν στις διαμορφωμένες κοινωνικές σχέσεις, ενώ αυτές των υπο-

44. Βλ. Κ. Χαράλαμπος, *Ελληνικό Συνεταιριστικό «Κίνημα»*, Γόρδιος, 1993.

45. Βλ. Κ. Χαράλαμπος, *ό.π.*, 1991β, και Μαντόγλου, *ό.π.*, 1992.

46. Βλ. R. Fossaert, *La société*, τόμ. 2, *Les structures économiques*, Seuil, 1977.

47. Βλ. N. Poulantzas, *Pouvoir politique et classes sociales*, Maspero, 1968. Βλ. επίσης του ίδιου συγγραφέα, *Fascisme et dictature*, Seuil, Maspero, 1974.

48. Βλ. Κ. Χαράλαμπος, *Ο Συνεταιριστικός Τρόπος Παραγωγής και η μετάβαση στο Σοσιαλισμό*, Οδυσσεάς, 1997.

49. Βλ. S. Moscovici, *ό.π.*, 1984, σ. 7.

50. Βλ. S. Moscovici, *ό.π.*, 1988.

κειμενικών συνθηκών και εσωτερικών/ψυχολογικών σχέσεων μας ανάγουν στην ιδεολογία.

Βασιζόμενοι, λοιπόν, σ' αυτές τις δύο πιο πάνω υποθέσεις, αλλά και στην επιστημολογική θέση ότι δεν υπάρχει ρήξη μεταξύ ατόμου και κοινωνίας,⁵¹ δηλαδή μεταξύ εσωτερικών/ψυχολογικών και εξωτερικών/κοινωνικών σχέσεων, προσπαθήσαμε να μελετήσουμε την ανάδυση των συνεταιρισμών στην Ελλάδα (ο πρώτος ελληνικός συνεταιρισμός εμφανίστηκε στον Αλμυρό της Θεσσαλίας το 1900), χρησιμοποιώντας ως όργανα ανάλυσης τις έννοιες: αντικειμενικές συνθήκες, υποκειμενικές συνθήκες Α και υποκειμενικές συνθήκες Β. Με την έννοια αντικειμενικές συνθήκες ορίζουμε, κατά ένα γενικό τρόπο, το σύνολο των διαμορφωμένων κοινωνικών σχέσεων στο επίπεδο της οικονομίας, των καταπιεστικών μηχανισμών του κράτους και των ιδεολογικών μηχανισμών κρατικών ή μη. Στη μελέτη μας όμως περιοριστήκαμε να αναφερθούμε στην άρθρωση του οικογενειακού τρόπου παραγωγής (ΟΤΠ) με τον ΚΤΠ, υπό την κυριαρχία του δεύτερου, γιατί αυτή υπήρξε η βασική κοινωνική σχέση η οποία οδήγησε στην ανάδυση του συνεταιριστικού τρόπου παραγωγής (ΣΤΠ), νοούμενου ως δυνητικού τρόπου παραγωγής. Πιο συγκεκριμένα, η μεν δημιουργία του ΚΤΠ, που σημαίνει απόσπαση των άμεσων παραγωγών από τα μέσα παραγωγής τους, συνέβαλε στην εμφάνιση των καταναλωτών και επομένως και των καταναλωτικών συνεταιρισμών· η δε επικράτηση του ΟΤΠ (ιδιαίτερα η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871 και 1922) στην εμφάνιση των πιστωτικών και προμηθευτικών συνεταιρισμών.

Με την έννοια υποκειμενικές συνθήκες Α ορίζουμε τους προσαρμοτισμούς των τάξεων ή φύλων που έχουν συμφέρον να οικοδομηθούν και να αναπτυχθούν θεσμοί, όπως οι συνεταιρισμοί. Ορίζουμε ως υποκειμενικές συνθήκες Β την ύπαρξη ενεργού μειονότητας ή ενεργών μειονοτήτων, που μέσα από τη δράση τους, αλλά και ως φορείς της εναλλακτικής πρότασης των συνεταιρισμών, προσπαθούν να επηρεάσουν τον πληθυσμό.

Όπως παρατηρούμε, ενώ οι έννοιες «αντικειμενικές» και «υποκειμενικές συνθήκες» είναι μαρξιστικές ή, πράγμα που είναι το ίδιο, η μορφή είναι μαρξιστική, δεν ισχύει το ίδιο και για το περιεχόμενο. Για τη μεν πρώτη διατηρούμε το μαρξιστικό περιεχόμενο, στη δεύτερη όμως –την οποία διασπάμε σε Α και Β– προσδίδουμε

51. Βλ. S. Moscovici, ό.π., 1984.

ένα κοινωνιοψυχολογικό νόημα. Οι υποκειμενικές συνθήκες Α αναφέρονται στον πληθυσμό —ο οποίος μέσα από τη ρευστότητα των σχέσεων αναζητά μια νέα λύση στο πρόβλημα—, και οι υποκειμενικές συνθήκες Β, στην ενεργό μειονότητα. Η έννοια των υποκειμενικών συνθηκών ενσωματώνει το γενετικό μοντέλο της κοινωνικής ψυχολογίας και την έννοια της ανάδυσης του Moscovici.⁵² Εάν μάλιστα αρθρώσουμε την έννοια της ανάδυσης του Moscovici με αυτήν που μας προτείνει ο Morin,⁵³ τότε παρατηρούμε ότι η ανάδυση τείνει να ταυτιστεί με την έννοια της μετάβασης του Μαρξ.⁵⁴ Οι έννοιες των αντικειμενικών και υποκειμενικών συνθηκών ενσωματώνουν τις δομές (τρόποι παραγωγής και άρθρωσή τους) και τη δράση των φορέων μεταξύ των οποίων δεν υπάρχει ούτε ρήξη ούτε σχέση καθορισμού· υπάρχει σχέση συγκρουσιακή. Οι δομές διαμορφώνουν τους φορείς δράσης που τις διαμόρφωσαν.⁵⁵ Οι δομές ή οι αντικειμενικές συνθήκες ή οι κοινωνικές συνθήκες δεν καθορίζουν τη συνείδηση των φορέων δράσης. Μεταξύ αυτής και εκείνων υπάρχει διαλεκτική σχέση. Αποτελούν τις δύο διαστάσεις μιας ολότητας και δεν μπορούμε να κατανοήσουμε τη μία χωρίς τη μελέτη και της άλλης. Αν καταργήσουμε τη μια, καταργούμε αυτόματα και την άλλη και ταυτόχρονα εξαφανίζεται και η ολότητα.

Η απουσία ρήξης ατόμου και κοινωνίας ή, διαφορετικά, δρώντος υποκειμένου και δομών δε σημαίνει ταυτόχρονα και απορρόφηση του πρώτου από τις δεύτερες ή και το αντίστροφο. Αυτός είναι ένας κίνδυνος που επιδιώκουμε να αποφύγουμε με την υπόθεση της μη ρήξης. Η αρχή της μη ρήξης αποτελεί ένα διάβημα επιστημολογικό, που σκοπό έχει να αποφύγει τόσο την κοινωνιολογιοποίηση, τον κοινωνικό αναγωγισμό, όσο και την ψυχολογιοποίηση, τον ψυχολογικό αναγωγισμό και γι' αυτό, αποδεχόμενη την πραγματική ύπαρξη της κοινωνικής σχέσης και των υποκειμένων που τη συγκροτούν, προσπαθεί να σεβαστεί τη σχετική τους αυτονομία και τη συγκρουσιακή σχέση που συνεπάγεται. Διαφορετικά δεν μπορεί να γίνει κατανοητή η συνεχής αποδόμηση κι αναδόμηση της κοινωνίας, η αναπαραγωγή ή άρνησή της, δηλαδή η ιστορική μορφή της.

52. Βλ. S. Moscovici, ό.π., 1988.

53. Βλ. E. Morin, ό.π., 1977.

54. Βλ. Κ. Χαράλαμπος, ό.π., 1993.

55. Βλ. E. Morin, ό.π., 1981. Επίσης, βλ. S. Moscovici, ό.π., 1988.

Στην Ελλάδα του 1900-1905, η ενεργός μειονότητα των Μιχόπουλου, Γρηγοριάδη και Ιασεμίδη, στη δράση της να επηρεάσει τον αγροτικό πληθυσμό, δε διαμόρφωσε σχέση ανταγωνισμού με την κρατική εξουσία. Μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης υπήρξε σχέση συνεργασίας. Αυτή η ιδιομορφία μπορεί να θεωρηθεί ως το αποτέλεσμα της επικράτησης στον αγροτικό χώρο του μικρού οικογενειακού κλήρου, που είχε ως συνέπεια την αδυναμία των αγροτών, λόγω της χαμηλής απόδοσης, να αναπτύξουν την αγροτική οικονομία. Το κράτος ενδιαφέρθηκε να δημιουργηθούν πιστωτικοί συνεταιρισμοί, αποσκοπώντας στην ένταξη της αγροτικής οικονομίας στην αναπτυξιακή διαδικασία της χώρας. Αυτό μας οδηγεί να υποστηρίξουμε ότι, κατά τη φάση αυτή, το ελληνικό κράτος έφερε καινοτομικά στοιχεία. Δεν μπορούμε όμως να υποστηρίξουμε το ίδιο για την περίοδο του Μεσοπολέμου, κατά την οποία η σχέση του με τους πιστωτικούς συνεταιρισμούς ρυθμίστηκε μέσω των πελατειακών σχέσεων και η αρχή της αλληλέγγυας ευθύνης (βασική συνεταιριστική αρχή) αναιρέθηκε. Να τονίσουμε ότι για την ίδρυση του πρώτου συνεταιρισμού, του Αλμυρού, έδρασαν ως ενεργός μειονότητα οι Μιχόπουλος, Γρηγοριάδης και Ιασεμίδης, ο πρώτος δάσκαλος και οι άλλοι δύο καθηγητές της Γεωργικής Σχολής Αϊδινίου, με τη σταθεροποίησή του όμως λειτούργησε ο ίδιος καινοτομικά, ως παράδειγμα για μίμηση.

Οι καταναλωτικοί συνεταιρισμοί της Ελλάδας, της περιόδου από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο μέχρι το 1962, δεν υπήρξαν το αποτέλεσμα της δράσης ενεργών μειονοτήτων. Ιδρύθηκαν με την πρωτοβουλία κρατικών οργάνων και με εξαίρεση την περίοδο του Α΄ και του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, όπου υπό συνθήκες εμπόλεμες ή κατοχής έδρασαν καινοτομικά, λειτούργησαν κομπορμιστικά: δε στηρίχθηκαν στη βασική συνεταιριστική αρχή των ανοιχτών θυρών. Είχαν πάρει τη μορφή συντεχνιακών οργάνων. Αυτό το ίδιο δεν ισχύει για τους καταναλωτικούς συνεταιρισμούς «Ο Καταναλωτής KONSUM», οι οποίοι αναδύθηκαν το 1962 και επεκτάθηκαν ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1980. Αυτοί λειτουργούν στη βάση των ανοιχτών θυρών, πράγμα όμως που δε σημαίνει ότι είναι αμιγώς καινοτομικοί. Όπως και στους συνεταιρισμούς γενικά των ευρωπαϊκών χωρών τείνει να κυριαρχήσει η κομπορμιστική διάσταση. Αυτό φαίνεται να οφείλεται στην απουσία συμμετοχής των μελών για τον καθορισμό των ιστορικών τους προσανατολισμών (ιδιαίτερα μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο στην Ευρώπη και με τη μετα-

πολίτευση στην Ελλάδα, οπότε κυριάρχησαν οι ιδεολογικοί στους καταναγκαστικούς μηχανισμούς).⁵⁶

Κατ' αντίθεση με τους πιστωτικούς συνεταιρισμούς της Ελλάδας αλλά και εκείνους της Γαλλίας, οι οποίοι αναδύθηκαν και διαδόθηκαν με τη συμβολή του κράτους, ο πρώτος καταναλωτικός συνεταιρισμός του κόσμου, αυτός της Rochdale στο Manchester της Αγγλίας, ήταν το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης 28 εργατών υφαντουργών και των μαθητών του Όουεν. Το ίδιο έγινε και με τους άλλους συνεταιρισμούς των ευρωπαϊκών χωρών. Αναδύθηκαν, δηλαδή, με τη δράση ενεργών μειονοτήτων.

Η σταθερά της δράσης ενεργών μειονοτήτων για την ανάδυση του ΣΤΠ, νοουμένου ως μορφής αντίστασης και τάσης εναλλακτικής πρότασης στον ΚΤΠ, δε μας οδηγεί μόνο να διαμορφώσουμε την υπόθεση ότι απλά δεν υπάρχει ρήξη μεταξύ αντικειμενικών και υποκειμενικών συνθηκών και άρα σχέση προτεραιότητας και καθορισμού, αλλά επιπλέον ότι δεν υπάρχει ρήξη μεταξύ αντικειμενικών και υποκειμενικών συνθηκών Α και Β. Η υπόθεσή μας αυτή μπορεί να ενδυναμωθεί, εάν αποδεχθούμε ότι η δράση των ενεργών μειονοτήτων είναι μια γενικότερη σταθερά των ιστορικο-κοινωνικών φαινομένων και παρουσιάζεται υπό τη μορφή ομάδων ή χαρισματικών ηγετών, δηλαδή αρχηγών. Η ιστορική σταθερά της παρουσίας των αρχηγών ίσως να εξηγεί και μια μορφή ιστοριογραφίας που ίσχυσε μέχρι το Β' Παγκόσμιο πόλεμο και μελετούσε την ιστορία μόνο μέσα από τη δράση των αρχηγών ή των «μεγάλων ανδρών». Ένα ιστορικό παράδειγμα ενεργού μειονότητας είναι αυτό της Φιλικής Εταιρείας, η οποία προσπάθησε να επηρεάσει τον ελληνικό πληθυσμό ενάντια στην οθωμανική αυτοκρατορία για την εθνική ανεξαρτησία. Η περίπτωση του Μωυσή μπορεί να θεωρηθεί ως ένα άλλο, μυθικό, όμως, παράδειγμα.⁵⁷

Στη σχέση αντικειμενικές συνθήκες-πληθυσμός-ενεργός μειονότητα, άλλοι έδωσαν την προτεραιότητα ή τον καθοριστικό ρόλο στις πρώτες, άλλοι στον δεύτερο και άλλοι στην τρίτη, αυτό όμως είναι κάτι που δε φαίνεται να επαληθεύεται. Πώς θα μπορούσαμε να αποφασίσουμε ότι η εναλλακτική πρόταση της γης της επαγγελίας του «χαρισματικού ηγέτη Μωυσή» ήταν μικρότερης ή μεγαλύτερης σημασίας από τις αντικειμενικές συνθήκες υποταγής και εκ-

56. Βλ. Κ. Χαράλαμπος, ό.π., 1997.

57. Βλ. S. Moscovici, *L'âge des foules*, Fayard, Παρίσι 1981.

μετάλλευσης των Εβραίων από τους Αιγυπτίους ή ακόμα από την αποδοχή της πιο πάνω πρότασης/ιδέας από τον πληθυσμό, δηλαδή από τη μεταμόρφωσή της σε υλική δύναμη απελευθέρωσης; Ή ακόμα με ποιον τρόπο θα μπορούσαμε να αποδείξουμε ότι στις μέρες μας η πάλη μεταξύ πλειονότητας και ενεργών μειονοτήτων για τον επηρεασμό της παθητικής μειονότητας, για τον καθορισμό του ιστορικού της προσανατολισμού, δηλαδή για την «ιδιοποίησή» της, καθορίζεται, σε πρώτη ή σε τελευταία ανάλυση, από την πάλη των τάξεων για την ιδιοποίηση των μέσων παραγωγής; Οι δύο συγκρουσιακές σχέσεις, έχοντας διαφορετικό αντικείμενο πάλης (η μεν πρώτη την ψυχολογική συγκρότηση των ανθρώπων, η δε δεύτερη τα μέσα παραγωγής ή πιο γενικά τη φύση), διατηρούν μια σχετική αυτονομία, δε θα μπορούσαμε όμως να υποστηρίξουμε ότι μεταξύ τους υπάρχει ρήξη ή σχέση καθορισμού, εκτός εάν παραμένουμε περιχαρακωμένοι στον «καθοριστικό ρόλο της οικονομίας» του Μαρξ, που ποτέ κανείς μαρξιστής δεν επαλήθευσε.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Παρά το ότι το σύστημα των εννοιών που οικοδόμησε η κοινωνική ψυχολογία υπήρξε το αποτέλεσμα της πειραματικής πρακτικής, εντούτοις μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε φαινόμενα της πολιτικο-κοινωνικής πραγματικότητας, όπου εμπλέκονται η πολιτική εξουσία, οι ενεργές μειονότητες και ο πληθυσμός. Μ' αυτό δεν αναγόμεστε ούτε στο ότι η κοινωνική ψυχολογία δεν μπορεί να αναπτυχθεί μέσα από την άμεση αντιμετώπισή της με την πολύπλοκη πολιτικο-κοινωνική πραγματικότητα, ούτε στο ότι θα πρέπει να κλειστεί στο πείραμα.

Βέβαια, δεν είναι λίγοι οι κοινωνικοί επιστήμονες που προσπάθησαν να κατανοήσουν τα φαινόμενα της σχέσης των ενεργών μειονοτήτων με την πολιτική εξουσία και τον πληθυσμό, δεν τα κατάφεραν όμως να οικοδομήσουν και μια θεωρία.⁵⁸ Η διαπίστωση αυτή δε μας οδηγεί να υποστηρίξουμε ότι και η κοινωνική ψυχολογία θα αποτύχει επίσης, και άρα θα πρέπει να μη δοκιμάσει άλλη μέθο-

58. Βλ. Μ. Weber, *Economie et société*, τόμοι 1, 2, Plon, Pocket, 1995. Βλ. επίσης Λένιν, «Τι να κάνουμε», *Άπαντα*, τόμος 6, Σύγχρονη Εποχή, 1902, 1977α, και Λένιν, «Ένα βήμα μπρος, δύο βήματα πίσω», *Άπαντα*, Τόμος 8, Σύγχρονη Εποχή, 1904, 1977β.

δο από αυτήν του πειράματος. Αν προσπαθήσουμε να αντιμετωπίσουμε, κατά έναν τρόπο συνολικό, την κοινωνική ψυχολογία, τότε είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι η πειραματική μέθοδος θα πρέπει να διατηρηθεί λόγω της αυστηρότητάς της και της ακρίβειάς της όσον αφορά τον έλεγχο των μεταβλητών. Αυτή όμως δεν μπορεί να εφαρμοστεί παρά μόνο σε σύγχρονα, τρέχοντα φαινόμενα της ιδεολογίας και της επικοινωνίας, και γι' αυτό δεν μπορεί παρά να κλειστεί στο παρόν και να αγνοήσει τα φαινόμενα του παρελθόντος. Αντικείμενο της κοινωνικής ψυχολογίας όμως είναι γενικά τα φαινόμενα της ιδεολογίας και της επικοινωνίας και όχι μόνο αυτά του παρόντος. Εξάλλου το παρόν δεν υπάρχει έξω από την ιστορικότητά του. Εάν λοιπόν αντικείμενο της ιδεολογίας είναι γενικά τα φαινόμενα της ιδεολογίας και της επικοινωνίας ή, για να το αποδώσουμε καλύτερα, εάν ορίσουμε ως αντικείμενο της κοινωνικής ψυχολογίας την ιδεολογική διάσταση ενός βιο-ανθρωποκοινωνικού σχηματισμού,⁵⁹ τότε είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι αυτή θα πρέπει να χρησιμοποιήσει, εκτός από την πειραματική, μεθόδους που τη βοηθούν να οικοδομήσει μια επιστημονική αναπαράσταση η οποία να ενσωματώνει την ιστορική διάσταση, πράγμα που θα οδηγήσει στο ξεπέρασμα της σύγχυσης στο πεδίο των μελετών των φαινομένων της ιδεολογίας· η τελευταία εκφράζεται τόσο μέσα από έννοιες αντίπαλες, όπως είναι η ιδεολογία, η κουλτούρα⁶⁰ και οι νοοτροπίες,⁶¹ όσο και μέσα από τη διάκριση μεταξύ ιδεολογίας, επιστήμης και κοινωνικών αναπαραστάσεων.

59. Βλ. Κ. Χαράλαμπος, *ό.π.*, 1997.

60. Βλ. R. Fossaert, *La société*, τόμ. 6, Les structures idéologiques, 1983.

61. Βλ. J. Le Goff, «Οι νοοτροπίες: μια διαφορετική ιστορία», στο Ζ. Λε Γκοφ - Π. Νορά (επιμ.), *Το έργο της ιστορίας*, εκδόσεις Ράππα, 1975, σ. 316-338.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ξένη

- ALTHUSSER, L., *Positions*, Editions Sociales, 1976.
- BETTELHEIM, CH., *Les luttes de classes en URSS. Première période: 1917-1923*, Seuil/Maspero, 1974.
- BETTELHEIM, CH., *Les luttes de classes en URSS. Deuxième période: 1923-1930*, Seuil/Maspero, 1977.
- BETTELHEIM, CH., *Les luttes de classes en URSS. Troisième période: 1930-1941*, Seuil/Maspero, 1982.
- BETTELHEIM, CH., *Les luttes de classes en URSS. Troisième période: 1930-1941*, Seuil/Maspero, 1983.
- CHARALAMBOUS, K., *L'opposition cachée: homme-femme, (France, Grèce)*, Doctorat Nouveau Régime, Université de Paris VIII, 1988.
- CRAWITZ, M., *Méthodes des sciences sociales*, Dalloz, 1986.
- DOISE, W., *L'explication en psychologie sociale*, PUF, Παρίσι 1982.
- FOSSAERT, R., *La société*, τόμ. 2ος, *Les structures économiques*, Seuil, 1977.
- FOSSAERT, R., *La société*, τόμ. 5ος, *Les Etats*, Seuil, 1981.
- FOSSAERT, R., *La société*, τόμ. 6ος, *Les structures idéologiques*, 1983.
- HOC, J.-M., *L'analyse planifiée des données en psychologie*, PUF, 1983.
- HOLLANDER, E.P., «Conformity status and idiosyncrasy credit», *Psychological Review*, 1958, τχ. 65, σ. 117-127.
- JONES, E.E., «Conformity as a tactic of ingratiation», *Science*, 1965, τχ. 149, σ. 144-150.
- MARX, K., *Un chapitre inédit du capital*, Editions 10/18, 1971.
- MARX, K., *Le capital, Livre premier*, Editions Sociales, 1977.
- MONTMOLLIN, G. DE, *L'influence sociale, Phénomènes, facteurs et théorie*, PUF, Παρίσι 1977.
- MORIN, E., *La méthode, La Nature de la Nature*, Seuil, 1977.
- MORIN, E., *Pour sortir du vingtième siècle*, Fernand Nathan, 1981.
- MORIN, E., *De la Nature de l'URSS. Complexe totalitaire et nouvel Empire*, Fayard, 1983.
- MOSCOVICI, S., «Preface», στο D. Jodelet - J. Viet - Ph. Besnard (επιμ.), *La psychologie sociale. Une discipline en mouvement*, Mouton, La Haye, Παρίσι 1970, σ. 9-64.
- MOSCOVICI, S. - LAGE, E. - NAFFRECHOUX, M., «La minorité consistante: son influence sur les reponses de la majorité dans une situation de perception de couleurs. Le conformisme et son biais», στο C. Faucheux - S. Moscovici (επιμ.), *Psychologie sociale*, Mouton, 1971, σ. 373-386.
- MOSCOVICI, S., *La psychanalyse, son image et son public*, PUF, Παρίσι 1961, 1976.
- MOSCOVICI, S., *Psychologie des minorités actives*, PUF, Παρίσι 1979.

- MOSCOVICI, S., «Toward a theory of conversion behavior», στο L. Berkowitz (επιμ.), *Advances in Experimental Social Psychology*, τόμ. 13, Academic Press, Νέα Υόρκη 1980.
- MOSCOVICI, S., *L'âge des foules*, Fayard, Παρίσι 1981.
- MOSCOVICI, S. - MUGNY G. - PAPASTAMOU S., «“Sleeper-effect” et/ou influence minoritaire? Etude théorique et expérimentale de l'influence sociale à retardement», *Cahiers de Psychologie cognitive*, 1981, τόμ. 1, 2, σ. 199-221.
- MOSCOVICI, S., «Introduction: Le domaine de la psychologie sociale», στο S. Moscovici (επιμ.), *Psychologie Sociale*, PUF, Παρίσι 1984, σ. 5-22.
- MOSCOVICI, S. - MUGNY G. (επιμ.), *Psychologie de la conversion. Etudes sur l'influence inconsciente*, Del Val, 1987.
- MOSCOVICI, S., «Préface», στο J.-A. Pérez - G. Mugny (επιμ.), *Influences Sociales. La théorie de l'élaboration du conflit*, Delachaux et Niestlé, 1993, σ. 9-13.
- MUCCHI FAINA, A., «Mouvement social et conversion», στο S. Moscovici - G. Mugny (επιμ.), *Psychologie de la conversion*, Del Val 1987, σ. 181-196.
- MUGNY, G., «Negociations, image of the other and the process of minority influence», *European Journal of Social Psychology*, τχ. 5, 1975, σ. 209-228.
- MUGNY, G., *The power of minorities*, Academic Press, Λονδίνο 1982.
- MUGNY, G. - PAPASTAMOU, S., «Minority influence and psycho-social identity», *European Journal of Social Psychology*, 1982, τχ. 12, σ. 379-394.
- MUGNY, G. - KAISER, C. - PAPASTAMOU, S., «Influence minoritaire identification et relations entre groupes: étude expérimentale autour d'une votation», *Cahiers de Psychologie Sociale*, 1983, τχ. 19, σ. 1-30.
- MUGNY, G. - PAPASTAMOU, S., «Les styles de comportement et leur représentations sociale», στο S. Moscovici (επιμ.), *Psychologie sociale*, PUF, Παρίσι 1984, σ. 391-414.
- MUGNY, G. - PÉREZ, J.A., «Minorités, identification et influence», στο S. Moscovici - G. Mugny (επιμ.), *Psychologie de la conversion*, Del Val, 1987, σ. 70-88.
- PAICHELER, G., *Psychologie des influences sociales*, Delachaux et Niestlé, Παρίσι 1985.
- PAPASTAMOU, S., *Stratégies d'influence minoritaire et majoritaire, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales*, Thèse de doctorat de 3ème cycle, 1979.
- PAPASTAMOU, S., «Echec à la majorité: Le contrôle social, obstacle à l'influence majoritaire», *Bulletin de Psychologie*, 1980, τόμ. XXXVI, τχ. 359, σ. 475-487.
- PAPASTAMOU, S. - MUGNY, G. - KAISER, C., «Echec à l'influence minoritaire: La psychologisation», *Recherches de Psychologie Sociale*, 1980, τόμ. 2, σ. 41-56.

- PÉREZ, J.-A. - MUGNY, G., *Influences Sociales. La théorie de l'élaboration du conflit*, Delachaux et Niestlé, 1993.
- POULANTZAS, N., *Pouvoir politique et classes sociales*, Maspero, 1968.
- POULANTZAS, N., *Fascisme et dictature*, Seuil, Maspero, 1974.
- POULANTZAS, N., *La crise des dictatures*, Maspero, Παρίσι 1975.
- REUCHLIN, M., *Les méthodes en psychologie*, PUF, 1986.
- TOURAINÉ, A., *La voix et le regard*, Seuil, Παρίσι 1978.
- WEBER, M., *Economie et société*, τόμ. 1, 2, Plon, Pocket, 1995.

2. Ελληνική

- GODELIER, M., *Η θεωρία της μετάβασης στον Μαρξ*, Gutenberg, 1987.
- ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ, Κ., *Οι ομιλίες στην Ελλάδα*, Ύψιλον/βιβλία, 1990.
- ΚΟΜΙΑΗ, ΑΙ., *Βασικές αρχές και μέθοδοι επιστημονικής έρευνας στην Ψυχολογία*, Οδυσσέας, 1989.
- LE GOFF, J., «Οι νοοτροπίες: μια διαφορούμενη ιστορία», στο Ζ. Λε Γκοφ - Π. Νορά (επιμ.), *Το έργο της ιστορίας*, εκδόσεις Ράππα, 1975, σ. 316-338.
- ΛΕΝΙΝ, «Τι να κάνουμε», *Άπαντα*, τόμ. 6, Σύγχρονη Εποχή, 1902, 1977α.
- ΛΕΝΙΝ, «Ένα βήμα μπρος, δύο βήματα πίσω», *Άπαντα*, Τόμος 8, Σύγχρονη Εποχή, 1904, 1977β.
- ΜΑΝΤΟΓΛΟΥ, Α., *Μελέτη μιας μειονότητας: Η εξέγερση του Πολυτεχνείου. Νοέμβρης, 1973*, Διδακτορική Διατριβή στην Κοινωνική Ψυχολογία, στο ΠΑΝΤΕΙΟ Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ψυχολογίας, Τόμος Ι & ΙΙ, 1992.
- ΜΑΝΤΟΓΛΟΥ, Α., *Η εξέγερση του Πολυτεχνείου. Η συγκρουσιακή σχέση ατόμου και κοινωνίας*, Οδυσσέας, 1995α.
- ΜΑΝΤΟΓΛΟΥ, Α., «Εισαγωγή», στο Σ. Παπαστάμου - Α. Μαντόγλου (επιμ.), *Σύγχρονες Έρευνες στην Κοινωνική Ψυχολογία ΙΙΙ. Κοινωνικές Αναταραστάσεις*, Οδυσσέας, 1995β.
- ΜΑΝΤΟΓΛΟΥ, Α., «Οι κοινωνικές αναταραστάσεις της εξέγερσης του Πολυτεχνείου», *Ψυχολογία*, τχ. 4 (1), 1997, σ. 13-31.
- ΝΑΥΡΙΔΗΣ, Κ., *Κλινική Κοινωνική Ψυχολογία*, Παπαζήσης, 1994.
- ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΥ, Σ. - ΜΙΟΥΝΥ, ΓΚ., *Μειονότητες και εξουσία*, Αλέτρι, 1983.
- ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΥ, Σ., *Εγχειρίδιο Κοινωνικής Ψυχολογίας*, Οδυσσέας, 1989α.
- ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΥ, Σ. (επιμ.), *Η κοινωνική επιρροή*, Οδυσσέας, 1989β.
- ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΥ, Σ., *Η ψυχολογιοποίηση*, Οδυσσέας, 1989γ.
- ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΥ, Σ. (επιμ.), *Διομαδικές σχέσεις*, Οδυσσέας, 1990.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, Κ., «Οι τάξεις και τα φύλα ή ο "κοινωνικός σχηματισμός"», *Νέα Κοινωνιολογία*, τχ. 11, 1991α, σ. 31-41.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, Κ., *Η σύγκρουση των αντιπάλων. Η περίπτωση των Ελληνοκυπρίων-Τουρκοκυπρίων. Ένωση-Ανεξαρτησία*, ΛΗΔΡΑ, 1991β.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, Κ., *Στοιχεία μεθοδολογίας*, ΛΗΔΡΑ, 1991γ.

- ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, Κ., *Ελληνικό Συνεταιριστικό «Κίνημα»*, Γόρδιος, 1993.
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, Κ., *Ο Συνεταιριστικός Τρόπος Παραγωγής και η μετάβαση στο Σοσιαλισμό*, Οδυσσέας, 1997.